

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ABBASZADƏ LƏYYAXANIM SURXAY qızı

«AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL İQTİSADI TƏRƏQQİNİN
MÜHÜM ŞƏRTİ KİMİ İQTİSADI ARTIMIN HÜQUQİ TƏMİNATI
MƏSƏLƏLƏRİ» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

BAKI-2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. İQTİSADİ ARTIMIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODO	
LOJİ ƏSASLARI.....	8
1.1. İqtisadi artımın sosial-iqtisadi mahiyyəti və milli iqtisadiyyatın inkişafın da onun rolu.	8
1.2. İqtisadi artımın xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillr.....	18
1.3. İqtisadi artımın təmin olunmasına dair müxtəlif konseptual yanaşmalar..	35
FƏSİL II. DAVAMLI İQTİSADİ ARTIMIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İQTİSADİ MEXANİZMLƏR VƏ AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İQTİSADİ ARTIMIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	40
2.1. Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və dinamik tarazlı iqtisadi artım modelləri	40
2.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyəti və tənzimlənməsi vasitələri.....	47
2.3. Azərbaycanda insan inkişafının, reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi.....	60
FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL İQTİSADİ TƏRƏQQİNİN MÜHÜM ŞƏRTİ KİMİ DAVAMLI İQTİSADİ ARTIMIN HÜQUQİ TƏMİNATI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ....	74
3.1. Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatı.....	74
3.2. Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri.....	85
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	94
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR.....	97

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir ölkədə iqtisadi vəziyyəti iki mühüm göstərici ilə müəyyən etmək olar. Bunlardan biri inflyasiya səviyyəsi, digəri isə iqtisadi artımdır. İnflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin atributu, davamlı iqtisadi artım isə iqtisadi inkişafın və ölkənin rifah səviyyəsinin göstəricisidir. Doğrudur, iqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş məvhum olmaq etibarilə, özündə həm də sosial, ekoloji, mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir. Başqa sözlə, elə bir iqtisadi artım səviyyəsi əldə edilməlidir ki, o, dövrdən-dövrə dinamik olaraq dəyişən məcmu tələb ilə məcmu təklifin bərabərliyini təmin etsin. Belə bir iqtisadi artım səviyyəsinin əldə edilməsi məqsədlə müxtəlif iqtisadi konsepsiyalar işlənilib hazırlanmışdır. Lakin bunlardan keynsçi və neoklassik iqtisadi məktəblərin təklif etdikləri iqtisadi artım modelləri daha geniş tətbiq edilmələri ilə seçilir.

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi artımın mahiyyətinin və rolunun dəyərləndirilməsi fərqli xarakter daşmışdır. Tarixən əhalinin artımı və buna müvafiq tələbatların genişlənməsi prosesi ilə resursların dinamikası arasındakı tarazlığın qeyri-münasibliyi iqtisadi artım probleminin aktuallığını şərtləndirmişdir. Eyni zamanda məhdud resurslar çərçəvəsində artan tələbatların ödənilməsinin elmi əsaslarda təşkilini zərurətə çevirmişdir. Bu aspektdən müasir dövr üçün iqtisadi artıma məhdud resurslardan səmərəli istifadə olunması baxımından xarakterik olan xüsusiyyət, insan amilinin daha qabarıq formada həlledici amil kimi qəbul edilməsindən ibarətdir.

Ümumilikdə, iqtisadi artım bir çox sosial-iqtisadi xarakterə malik olan problemlərin həllinə əsas yarıdan başlıca vasitə kimi qiymətləndirilir. Belə ki, iqtisadi artım ümumidaxili məhsulun kəmiyyət artımını əks etdirməklə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, iqtisadi artım cəmiyyətin inkişafının əsasında dayanır. Başqa sözlə, iqtisadi artım cəmiyyətin inkişafının

əsasında dayanan və lokomotiv rolu oynayan amillərdən biridir. Buna baxmayaraq təcrübə göstərir ki, yalnız iqtisadi artımın təmin olunması naminə həyata keçirilən tədbirlər müəyyən zaman keçdikdən sonra nəinki cəmiyyətin qeyd olunan başlıca probleminin əllinə müsbət təsir göstərir, əksinə resursların səmərəsiz istifadə olunmasını şərtləndirir. Buna görə də, iqtisadi artımın kəmiyyət artımı ilə yanaşı olaraq, keyfiyyət təkmilləşdirilməsi müasir dövrün tələbləri sırasında yer alır. Məhz bu aspektdən potensial imkanlara əsaslanmaqla keyfiyyətli iqtisadi artımın təmin olunması daima aktualıq kəsb etmiş və bu gün də aktual olmaqdadır.

Odur ki, iqtisadi artımın ÜDM-in kəmiyyət artımı ilə yanaşı olaraq, onun keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməsi müasir dövrün obyektiv reallığı kimi çıxış edir və hər bir dövr üçün əsas vəzifələrdən hesab olunmaqdadır. İstənilən ölkədə mövcud olan yoxsulluq və işsizlik probleminin həlli və davamlı iqtisadi inkişafın əldə edilməsi ilk növbədə dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsindən birbaşa asılıdır. İqtisadi artım ölkənin iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən güdrətlənməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir və ümumilikdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin yekun nəticəsidir. İqtisadi artım iqtisadi sistemin xarakterindən və formasından asılı olmayaraq istənilən hökumətin təmin etməyə çalışdığı vəziyyətdir. Məhz bu səbəblərdən də hər bir hökumət iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi tərəqqinin ən mühüm amillərindən biri kimi iqtisadi artımın təmin edilməsinin və tənzimlənməsinin normativ hüquqi bazasının daima təkmilləşməsində və müasir tendensiyalara uyğunlaşdırılmasında maraqlıdır. Bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunan məqamlar dissertasiya işinin aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın predmetini - müasir mərhələdə milli iqtisadiyyatda iqtisadi artım amillərinin müvafiq prosesdəki iştirakının xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən nəzəri-metodoloji və praktiki problemlərin araşdırılması təşkil edir. Tədqiqatın obyektinə isə - keçid mərhələsində olan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı, onun inkişaf meyilləri və iqtisadi artımla bağlı proseslərin normativ hüquqi təminatı, başqa sözlə milli qanunvericilik sistemidir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi - iqtisadi fenomen kimi iqtisadi artımın sosial-iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması və milli iqtisadiyyatın inkişafında onun

rolunun öyrənilməsi, iqtisadi artımın xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi artımın təmin olunmasına dair müxtəlif konseptual yanaşmaları araşdırmaq, iqtisadi artım modellərini təhlil etmək, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyətini tədqiq etmək və tənzimlənməsi vasitələrini müəyyənləşdirmək, Azərbaycanda reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatını və Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərini geniş tədqiq etməkdən ibarətdir.

Məqsədə nail olmaqdan ötrü tədqiqatın qarşısında bir sıra vəzifələr dayanmışdır ki, bunlar da aşağıdakıların təhlilini nəzərdə tutur :

1) İqtisadi artımın sosial-iqtisadi mahiyyətini və milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunu öyrənmək;

2) İqtisadi artımın xüsusiyyətlərini və ona təsir edən amilləri tədqiq etmək;

3) İqtisadi artımın təmin olunmasına dair müxtəlif konseptual yanaşmaları tədqiq etmək;

4) Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və dinamik tarazlı iqtisadi artım modellərini tədqiq etmək;

5) Müasir şəraitdə Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyətini və tənzimlənməsi vasitələrini müəyyənləşdirmək;

6) Azərbaycanda insan inkişafının, reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi;

7) Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatının və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərini tədqiq edərək müəyyənləşdirmək.

İşin nəzəri-metodoloji əsasını iqtisadi artımla bağlı müxtəlif nəzəri məktəblərin nümayəndələrinin baxışları, eyni zamanda müvafiq problemlər üzrə xarici ölkələrdə və respublikamızda iqtisadçı alimlərin apardıqları elmi araşdırmaların nəticələri təşkil edir. İnformasiya mənbələri kimi təqdim edilmiş arqumentlərin əsaslandırılması üçün ölkənin iqtisadiyyatını səciyyələndirən statistik göstəricilərdən, diaqram və

cədvəllərdən, müxtəlif yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda nəşr edilən göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlil, statistik, səbəb – nəticə və digər metodlar istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - onun Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi artım və iqtisadi inkişafı ilə bağlı məsələlərdə, eləcə də ümumilikdə iqtisadi artım və inkişafın tənzimlənməsi və idarəedilməsi prosesində bəzi müddəalarının tətbiqinin mümkünlüyü ilə, iqtisad fakültələrinin, xüsusilə iqtisadi hüquq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ixtisasları üzrə müəllim və tələbələr, həmçinin müəllif tərəfindən araşdırılan məsələlərin “İqtisadi hüquq”, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “Makroiqtisadiyyat”, “Strateji planlaşdırma”, “Dövlətin iqtisadi siyasəti” kimi fənn istiqamətlərinin tədrisində köməkçi material kimi istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiyanın materialı həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarında regional fəaliyyət ilə məşğul olan subyektlər üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Müəllif tərəfindən əldə edilən tədqiqat nəticələri elmi yeniliyin növbəti elementləri ilə səciyyələnir:

- Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın və onun hüquqi təminatının mövcud vəziyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, bu prosesə maneəçilik yaradan faktorlar müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın strategiyasının formalaşdırılması ilə bağlı dövlət siyasətinin strateji istiqamətlərinin reallaşdırılması məqsədilə tənzimlənmə mexanizminin səmərəli əsasda formalaşdırılması və onun hüquqi təminatının mövcud vəziyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- Azərbaycan Respublikasında davamlı iqtisadi artımın və ümumilikdə sosial – iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili həyata keçirilərək davamlı iqtisadi artımın tənzimlənməsinin səmərəli əsasda qurulması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycanın davamlı iqtisadi artım strategiyasının formalaşdırılması istiqamətində həyata keçiriciləck tədbirlərə, onların hüquqi təminatı kimi tələblər müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarətdir. Tədqiqat işinin “İqtisadi artımın tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlı birinci fəslində sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amili kimi iqtisadi artım ümumilikdə xarakterizə olunur, iqtisadi artım amilləri və onların spesifik xüsusiyyətləri göstərilir və iqtisadi artım nəzəriyyələri və onun təhlilinə müxtəlif konseptual yanaşmalar araşdırılır. “Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində iqtisadi mexanizmlər və Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyəti” adlı ikinci fəsilə isə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və dinamik tarazlı iqtisadi artım modelləri öyrənilir, müasir şəraitdə Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyəti və tənzimlənməsi vasitələri geniş tədqiq edilir, Azərbaycanda insan inkişafının, reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi geniş araşdırılır. İşin “Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi tərəqqinin mühüm şərti kimi davamlı iqtisadi artımın hüquqi təminatı və təkmilləşdirilməsi məsələləri” adlı üçüncü fəslinə gəldikdə, burada Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatı məsələləri geniş araşdırılmış və Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticələr çıxarılmış və təkliflər irəli sürülmüşdür. İşin sonunda istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və internet resurslar təqdim edilmişdir.

FƏSİL I. İQTİSADİ ARTIMIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi artımın sosial-iqtisadi mahiyyəti və milli iqtisadiyyatın inkişafında onun rolu

İqtisadi artımın təmin edilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. İqtisadi artım iqtisadi həyatın tərəqqisi, cəmiyyətdə mütərəqqi meyllərin və məhsuldar qüvvələri ilə istehsal münasibətlərinin inkişafında müəyyən irəliləyişlərin meydana çıxmasında əksini tapır. O təbii, iqtisadi və ictimai məsrəflər ilə əlaqədar olduğu üçün cəmiyyətin tələbatı ilə imkanlarının dinamik şəkildə tarazlığının nəticəsi kimi çıxış edir.

İqtisadi artım - müəyyən dövr ərzində mühüm mikroiqtisadi göstəricilərin mütləq və ya nisbi artımıdır (ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin). Onların həcmi və strukturu ölkənin inkişafının əsas amillərinin təkrar istehsalını təmin edir. İstehsal aparatının yaranması, yenilənməsi və ondan effektiv şəkildə istifadə məhz, bu cür baş verir. Həlledici sosial indikativlərin artımı – real gəlirlərin, şəxsi istehlakın artımı, həyat səviyyəsinin yaxşılaşması məhz bu əsasda həyata keçirilir. Bu cür artım iqtisadi inkişafın müsbət dinamikası deməkdir. Tənəzzül prosesi isə ümumilikdə iqtisadiyyatın, eləcə də onun ayrı-ayrı sektorlarının inkişaf göstəricilərinin mənfi dinamikası ilə xarakterizə olunur.

Həmişə olduğu kimi, indiki dövrdə də iqtisadi artım bütün ölkələr üçün ən mühüm və zəruri makroiqtisadi göstərici hesab edilir. Çünki iqtisadi artımın mahiyyəti əvvəlki ilə nisbətən cari dövrdə həyat səviyyəsini daha yüksək təmin etməyi, daha çox və keyfiyyətli məhsul yaratmağı və bütünlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirir. Başqa sözlə, iqtisadi artım iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikasını özündə cəmləşdirir.

O, həm də ictimai istehsalın son nəticələrini kəmiyyət və keyfiyyətə əks etdirir və əsas amil kimi dinamik inkişafı müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, iqtisadi artım ölkənin inkişaf səviyyəsinin durumunun və mənzərəsinin meyarı kimi çıxış edir. Bunlardan başqa, iqtisadi artım istehsalın genişlənməsinə maliyyə imkanını və

təminatı yaradır, bütünlükdə sosial məsələlərin operativ həllinə təminat verir, insan kapitalının gerçəkləşməsi üçün əlverişli maliyyə şəraiti formalaşdırır.

Cəmiyyətdə iqtisadi artım bir sıra zəruri amillərlə, hərəkətverici qüvvələr və səbəblərlə sıx əlaqədardır. Təbii vasitələrin və əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətini, əsas kapitalın həcmi, texniki tərəqqini, məcmu xərclərin səviyyəsinin artırılmasını, çoxalan ehtiyat və vasitələrin faydalı, səmərəli bölgüsünü iqtisadi artımın amilləri kimi təsnifləşdirmək olar. İqtisadi artımın elə amilləri də var ki, onlar bu artımın keyfiyyət durumuna təsir edir. İstehsalın proporsional inkişafı, maddi olaraq onun mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın quruluşunun bütünlükdə tənzimlənməsi və s. belə amillərdəndir. Bu amillər qrupunun fəaliyyət mexanizmini iqtisadi proseslərin tipindən asılı olaraq reallaşdırmaq mümkündür.

Eyni zamanda, iqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tipləri mövcuddur və demək olar ki, bu tiplər həmişə yanaşı tətbiq olunur. Ekstensiv tip məhsul istehsalının artmasında ötrə əlavə istehsal vasitələrinin və işçi qüvvələrinin cəlb edilməsini şərtləndirir. İntensiv tip isə məhsul istehsalını əlavə qüvvələr cəlb etmədən mövcud imkanlardan gərgin və səmərəli istifadə yolu ilə artırmaq deməkdir. Bu səbəbdən iqtisadi artımın intensiv tipi daha çox məhsuldar olan, məhsul verən və səmərəli istehsal tipi hesab edilir. İşçi qüvvəsinə, maddi ehtiyatlara qənaət də iqtisadi artımın intensiv tipinin əsas göstəriciləri sırasına daxildir.

Təkcə kənd təsərrüfatında deyil, maddi istehsalın bütün sahə və sferalarında tətbiq olunan iqtisadi artımın sürətinə və həcminə insan amili də böyük təsir göstərir. Başqa sözlə, bütün digər vasitələrə baxmayaraq, insan kapitalı iqtisadi artımın başlıca səbəbi və hərəkətverici qüvvəsidir. Bu ondan irəli gəlir ki, kapital və torpaq iqtisadi artımın passiv, ümumi, xüsusi bilik və vərdişlərə malik olan insanlar isə aktiv amillərdir.¹

Iqtisadi artım istehsal prosesində istehsalın daha təkmil amillərinin tətbiqində, eləcə də mövcud istehsal potensialının və digər ehtiyatların daha zəngin istifadəsinə əsaslandıqda o zaman inkişafın intensiv tipi müəyyən yer tutur.

---

¹ İqtisadi artım və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı. Arif Şirəliyev. Naxçıvan Dövlət Universitetinin professoru, iqtisad elmləri doktoru. Azərbaycan qəzeti.15 dekabr 2011.

İqtisadi artımın intensiv tipinə yeni texnikanın və texnologiyanın işlənilib hazırlanmasını, tətbiqini, əməkdaşların ixtisas səviyyəsinin artımını, istehsal mərhələsinin ixtisara salınmasını, əməliyyatın sürətlənməsini və mövcud fondların dövriyyəsinə, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərini, istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılmasını, məhsulun material tutumunun azalmasını şamil etmək lazımdır. İstehsal prosesinə cəlb olunmuş ehtiyatların hər bir vahidi ilə sonu məhsul buraxılışının artımı, məhsulun keyfiyyətinin və gəlirliyinin artımı intensiv inkişafın nəticəsi kimi çıxış edir.

İqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tipləri bir qayda olaraq qarşılıqlı fəaliyyətdə olub, “birlikdə mövcud olurlar”. Bu isə iqtisadi artımın əsasən ekstensiv və ya intensiv növü haqqında bəhs etməyə icazə verir.

İqtisadi artımın daha bir tipi – innovasiya tipi daha da geniş yayılmışdır. O iqtisadi artımın digər növlərindən yeni və daima yeniləşməkdə olan məhsulun, o cümlədən də yeni texnika, materiallar şəklində innovasiya amillərinin məqsədyonlu istehsalı ilə fərqlənir.

Texnoloji bazada, əməyin təşkilində və motivasiyasında yeniliklərdən istifadə ona daha xasdır. Ən nəhayət, innovasiya yolu innovasiyalığın daimi əsaslar ilə istehsalı üçün bütün əsas təsisat şəraitinin daxili təsərrüfat sisteminin varlığı ilə xarakterizə olunur. Bu cür əsaslar effektiv iqtisadi artımı təmin edir. Bu isə geniş istehsalın həyata keçirilməsinə yönəlmiş dövlətin qüdrətinin böyüməsinin, milli sərvətin və sərmayələrin artımı üçün əlavə ehtiyatların əldə olunmasının əsas mənbəyidir. İqtisadi artımın optimal tipləri uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin tələbatının və imkanlarının balansı ilə müəyyənləşir. Bu cür iqtisadi artım prosesində həm cəmiyyət, həm sahibkarlar, həm əməkdaşlar, həm təqaüdçülər, həm də uşaqlar maraqlı olurlar. Effektiv iqtisadi artım elmə və texnoloji innovasiyalara arxalanmağı, nəinki hal-hazırda, həm də gələcək tələbatların nəzərə alınması ilə təbii ehtiyatlardan istifadəni, ölkə miqyasında bütün səviyyələrin təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının razılaşmasını, sahə və regional nöqtəyi-nəzərdən tarazlığın təminatını, sosial inkişafın imkanlarının artımını nəzərdə tutur.

Effektiv iqtisadi artım zamanı istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin əməkdaşları və onların ailələri üçün əlverişli mühit yaradılır. Bu baxımdan əmək haqqının artımı, iş, məişət şəraitinin və istirahətinin yaxşılaşdırılması da təmin olunur. İnkişafın artım həcmi nə qədər çox olarsa istehsalın artım templəri də bir o qədər artıq olar. Mayadəyəri və bazar qiymətləri nə qədər aşağı olarsa tələbat da daha tez təmin olunur. İqtisadi artım bilavasitə real gəlirlərin artımına müsbət təsir göstərir. Yekun nəticədə xalqın rifahı və həyat səviyyəsi artır.

Müxtəlif ölkələrin iqtisadi artım dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün bu ölkəyə aidiyyətli olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən yaradılmış məcmu məhsulun istehsalını və istehlakını əks etdirən göstəricilərdən istifadə olunur. Təsərrüfat subyektlərinin iki növünü: rezidentləri və qeyri-rezidentləri fərqləndirirlər.

Milli mənsubiyyətindən və vətəndaşlığından asılı olmayan, iqtisadi maraqları ilə ölkə iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olan və onun ərazisində bir il fəaliyyət göstərən təsərrüfat vahidi (müəssisə və ya ev təsərrüfatı) iqtisadi rezident hesab olunur.

Hətta bu ölkənin təsisat filialları hesab olunan xarici dövlətin ərazisində daima yerləşən təsərrüfat vahidləri qeyri-rezidentlər hesab olunur. Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin məhsullarının nəzərə alınmasından asılı olaraq iqtisadi artımın ümumiləşdirici göstəricilərini fərqləndirirlər. Bu məqsədlər üçün dünya təcrübəsində daha geniş yayılmış göstəricilərdən-ümumi daxili məhsul (ÜDM) və ümumi milli məhsul göstəricilərindən (ÜMM) istifadə olunur.

Ümumi daxili məhsul – müəyyən dövr ərzində bu ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən ölkənin rezidentləri tərəfindən istehsal olunan son əmtəə və xidmətlərin bütün həcmnin ümumi bazar dəyəridir.

Ümumi milli məhsul – yerləşdiyi ərazidən asılı olmayaraq müəyyən dövr ərzində iqtisadi subyektlər tərəfindən istehsal olunan əmtəə malları ilə xidmətlərin bazar dəyəridir. Göründüyü kimi ÜDM və ÜMM göstəricilərinin düzgün hesablanması üçün bir tərəfdən təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin milli mənsubiyyəti prinsipini, digər tərəfdən isə onların fəaliyyət göstəriciləri ərazi məkanın hesablanması prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır.

Ölkənin iqtisadi ərazisi bu ölkənin hökuməti tərəfindən inzibati qaydada idarə olunan ərazisidir. Bu ərazinin hüdudları daxilində isə əmtəə və pul vəsaitləri sərbəst şəkildə yerləşdirilə bilər.

O coğrafi ərazidən fərqli olaraq digər ölkələrin ərazi ankalavlarından (səfirliklərdən, hərbi və elmi bazalardan) ibarət olmur. Lakin digər ölkələrin ərazisində yerləşən əksər ərazi ankalavlarından (səfirliklərdən, bu dövlətin hərbi və elmi bazalardan) ibarət olur.

Ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər milli hesablar sistemi tərəfindən tövsiyyə olunan metodikaların köməyi ilə hesablanır. Milli hesablar sistemi (MHS) makrosəviyyədə daha ümumi hesablamaların və iqtisadi prosesin aspektlərinin təsviri və təhlili üçün istifadə olunan bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar göstəricilər təsnifatların kompleksidir. MHS statistik informasiyanın toplanması və işlənməsinin əsas beynəlxalq standartıdır. Onun postulları BMT tərkibinə daxil olan ölkələrin bütün statistik orqanları tərəfindən icra olunması üçün məcburudur. Bu standartlar mütəmadi olaraq təkrarən nəzərdən keçirilir. BMT-nin MHS-nə müvafiq olaraq ölkənin iqtisadi artım templərinin və səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün ÜDM göstəricilərindən istifadə olunur.

Ümumi daxili məhsul ölkədə istehsal olunan ümumi əlavə dəyər məbləği kimi istehsalat metodu, eləcə də cəmiyyətdə ilkin gəlir məbləği kimi bölən metoda vasitəsi ilə hesablanma bilər. ÜDM istehsal metodu ilə hesablanması zamanı sahələr və ya sektorlar üzrə qruplaşdırılmış bütün istehsal vahidlərinin – rezidentlərinin ümumi əlavə dəyəri kimi ümumiləşdirilir. Ümumi əlavə dəyərin hesablanması zamanı istifadə prosesində bütünlüklə istehlak olunan əmtəə və dəyəri istehsal dəyəri ilə xidmətlərin dəyərindən çıxılır (aralıq istehlak).

BMT-nin MHS-nə müvafiq olaraq ÜDM hesablanmasına gəlirli iqtisadiyyatın əmtəə və xidmətlərinin istehsalı da daxil ola bilər. O vergilərin ödənilməsindən və sosial haqqlardan yayınmaq məqsədi ilə şahidləri tərəfindən həyata keçirilən, lakin gizlədilən bu və ya digər dərəcədə geniş vüsət alan bir çox hallarda qanunu fəaliyyəti

əhatə edən gizlin istehsal prosesindən, qanun tərəfindən qadağan olunmuş əmtəə və xidmətlərin istehsalından ibarətdir.

ÜDN-un son istifadə metodu üzrə hesablanması zamanı, yəni ÜDM istifadə edən bütün əsas iqtisadi agentlərin məsrəfləri toplanaraq cəmlənir. Buraya özəl ümumi sərmayələri, eləcə də xalis ixraca dair məsrəfləri həyata keçirən dövlət, ev təsərrüfatı, iqtisadi rezedentlər aiddir.

Yekunda biz hər hansı bir ölkənin ərazisində iqtisadi rezedentlər tərəfindən istehsal olunan və ölkənin daxilində və xaricində istehlak olunmuş əmtəə və xidmətlərin ümumi həcmnin dəyərli ifadəsini əldə edirik. Hesablama düsturu növbəti şəkildə olur:

$$\text{ÜDM} = I + \Theta + I + \text{HX}$$

Burada:

I – uzunmüddətli və qısamüddətli istifadəyə malik əmtəə əldə olunmasına, eləcə də xidmətlərin ödənilməsinə dair uzunmüddətli və qısamüddətli istifadəyə malik əmtəə əldə olunmasına, eləcə də xidmətlərin ödənilməsinə dair məsrəflərin sərf olunmasına dair ev təsərrüfatı məsrəflərindən ibarət şəxsi istehlak məsrəfləri (yaşayış mənzilinin əldə olunmasına dair məsrəfləri istisna etməklə) ;

Θ – ordunun, idarəetmə aparatının, aylıq məvacibin ödənişinə dair dövlət məsrəfləri, ictimai işlərin maliyyələşdirilməsi, ümummillik kommunikasiyanın tikintisi və təminatı, yəni ictimai istehlak ilə əlaqədar məsrəflərin ödənilməsi;

I – müəssisələrin, binalar ilə tikililərin tikintisindən, avadanlığın əldə olunmasından, əmtəə-maddi ehtiyatların yaradılmasından, sıradan çıxmış avadanlığın yenisi ilə əvəz olunmasından ibarət ümumi özəl sərmayələr, eləcə də yaşayış mənzilinin əldə olunması ilə bağlı ev təsərrüfatının məsrəfləri;

HX – əmtəə malları ilə xidmətlərin ölkəyə idxalı və ixracı ilə bağlı məsrəflərin müxtəlifliyi kimi nəzərdə tutulan əmtəə və xidmətlərin xarici ölkələrə xalis ixracıdır.

ÜDM gəlirlərin, yəni bölgü metodu üzrə hesablanması zamanı ölkədə amillər üzrə gəlirlərin bütün növləri, eləcə də amortizasiya köçürmələri və biznesə dair vasitəsiz vergilərin bütün növləri cəmlənir. İstənilən sosial-iqtisadi və ya elmi-

texnoloji tədbirlərin keyfiyyətini və effektivliyini təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri kimi istehsalın inkişafı və artımı, yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi, əmək və maddi ehtiyatlardan, əsas və dövriyyədə olan fondlardan istifadənin rasionallaşdırılması ilə əlaqədar olmaqla universal göstərici ilə ifadə oluna bilməz. Buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyi səviyyəsini, keyfiyyətini, sosial-iqtisadi inkişafın miqyaslarını və şərtlərini daha obyektiv və kompleksli şəkildə qiymətləndirmək üçün daha geniş göstəricilər sistemindən istifadə etmək lazımdır.

Beləliklə, ÜDM tərkibinə maddi işçilərin aylıq məvacibi, vergilərin ödənilməsindən sonra onların sərəncamında olan müəssisələrin təmiz gəlirləri, əməkdaşlar ilə kreditorların ödənişləri, fərdi və ailə mülkiyyətinin sərəncamında olan müəssisələrin gəlirləri, eləcə də sərbəst, maddi əmək ilə məşğul olmayan əməkdaşların qarışıq gəlirləri, borca götürülmüş kapitalların faizləri, ammortizasiya köçürmələri, vasitəsiz vergilər və biznes daxil edilir (əlavə dəyər vergisi, aksizlər, satışa dair vergi, inhisar fəaliyyətinə dair vergilər, idxal-ixrac rüsumları).

Ölkənin iqtisadi artımının təşkili zamanı ümumi daxili məhsulun göstəriciləri ilə yanaşı ümumi milli məhsulun hesablanmasına da müraciət edirlər. ÜMM hesablanması zamanı ÜDM bu ölkənin müəssisələri və fiziki şəxsləri tərəfindən xarici ölkələrdə qeyd olunan qruplara daxil olan göstəricilərin üstünlük təşkil edən xüsusi roluna və əhəmiyyətinə görə ilkin olub, təhlilin və ekspertdə əldə olunmuş gəlirlər və mədaxillər arasındakı fərqi məcmunu, digər tərəfdən təhlilin bu ölkədə müvəqqəti olaraq fəaliyyət göstərən müəssisələr və əcnəbi fiziki şəxslər tərəfindən əldə olunan gəlirlər və mədaxillər arasındakı fərqi məcmunu da əlavə etmək mümkündür.

ÜDM VƏ ÜMM göstəriciləri əsas kapitalın istehlakı məbləğini çıxmadan hesablanır. Amortizasiya, yəni istehlak olunmuş əsas kapitalın həcmi onun fiziki köhnələməsi və qəza xarakterinə malik olmayan təsadüfi zədələnmələr nəticəsində hesabat dövrü ərzində əsas kapitalın dəyərinin azalmasının məbləği kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və milli məhsulları xalis əsaslarla nəzəri baxımdan dəqiq müəyyən etmək mümkündür. Yəni burada ümumi məbləgdən istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyərinin çıxılması yolu nəzərdə tutulur. Belə olan

təqdirdə xalis daxili məhsulu və xalis milli məhsulu da hesablamaq mümkündür. Lakin əsas kapitalın istehlakı məbləğinin təyin olunması iqtisadi statistikanın prinsiplərinə müvafiq olaraq əsas fondların bərpaedici dəyəri, onların xidməti müddəti və bu fondların növləri üzrə köhnəlməsi miqyasları haqqında məlumatlar əsasında xüsusi hesablamaların keçirilməsini tələb edir. Bu təcrübə də həmişə mümkün olmur. Çünki əsas fondlar adətən ilkin dəyər üzrə hesablanır.

Beləliklə, ümumi göstəricilər üzrə məlumatlar köçürülmə üçün daha məqbul olub, ölkələr arasında müqayisə olunan səviyyədə olurlar. Buna görə də ümumi göstəricilər “xalis” göstəricilərdən fərqli olaraq daha da geniş vüsət almışdır.

ÜDM göstəricilərindən və onun törəmələrindən istifadənin və hesablanması bəzi xüsusiyyətlərini də işarə etmək mümkündür. Cari ilin qüvvədə olan qiymətlərində hesablanan ÜDM nominal ÜDM adlanır. O qiymətlərin dinamikasını nəzərə almadan təyin edildiyi üçün ondan iqtisadi artımın indikatoru kimi istifadə olunması imkanları həddən artıq məhduddur.

Müəyyən dövr ərzində iqtisadi artımın əhəmiyyətli şəkildə qiymətləndirilməsinə nail olmaq üçün ÜDM real şəkildə hesablamaq, yeni məhsulun inflyasiya baxımından qiymətdən düşməsinin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Real ÜDM qiymətlərin dəyişilməsini nəzərə almaqla, əldə olunan hesablama bu göstəricinin həcmidir. Yəni ÜDM müqayisə olunan qiymətlər ilə nəzərdən keçirilir.

Adətən ötən dövrün qiymətləri bazis dövrünün qiymətləri kimi çıxış edir. Burada onlar ilə müqayisədə müqayisəli təhlil həyata keçirilir. Real ÜDM nominal ÜDM istehlak qiymətlərinin indeksi və ya ÜDM deflyatoru ilə bağlı həcmi təşihə yolu ilə hesablanır. Bu da növbəti düsturdan daha aydın görünür¹.

$$\text{Real ÜDM} = \frac{\text{nominal ÜDM}}{\text{istehlak qiy. indeksi}} \quad \text{və yaxud}$$

---

1. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavə olunmuş II nəşri /V.İ.Kuşlinin ümumi redaktorluğu ilə. M.: RADS nəş., 2005. ISBN 5-729-0086-2. Azərbaycan dilinə tərcümə.

Real ÜDM = $\frac{\text{nominal ÜDM}}{\text{istehlak qiymətlərinin indeksi}}$ və yaxud

Real ÜDM = $\frac{\text{nominal ÜDM}}{\text{ÜDM deflyatoru}}$ və yaxud

İstehlak qiymətlərinin indeksi (qiymətlərin aqreqat indeksi) istehsal olunan ÜDM strukturunun qorunması zamanı müəyyən zaman kəsiyi ərzində fərdi istehlakçılar (ev təsərrüfatları) tərəfindən əldə olunan məhsulun qiymətlərinin dəyişilməsini göstərir. Belə olan təqdirdə ilkin məqam kimi bazis dövrünün istehsalının əmtəə strukturu çıxış edir. İstehsalat və istehlak prosesində ETİ ilə əlaqədar irəliləyişlər nəzərə alınmır. Buna görə də indeks qiymət səviyyəsinin artım templərini daha da artırır.

Belə ki, əmtəə strukturunda baş verən bəzi dəyişikliklər tez-tez substitusiya effektini yaradırlar (daha bahalı əmtəə mallarının eyni tələbatı ödəyən ucuz mallar ilə əvəz olunması). Lakin bu cür şərait artıq nəzərə alınmır.

ÜDM deflyatoru – real ÜDM qiymətləndirməyə imkan verən qiymətlər indeksidir. O qismən də olsa istehlak qiymətlərinin indeksinin məhdudiyətini aradan qaldırır. Bu qiymət indeksinin hesablanması zamanı nəinki ev təsərrüfatları, eləcə də müəssisə ilə dövlət tərəfindən iqtisadi aqentlər kimi əldə olunan məhsullara dair qiymətlər təhlil olunur. Belə olan təqdirdə hesablamaların əsası kimi cari ilin istehsalının əmtəə strukturu çıxış edir.

Millətin rifahı dinamikasının və səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zamanı hər adambaşına hesablanan real ÜDM göstəricisindən istifadə olunur, yəni bu ölkə əhalisinin ümumi say tərkibində də şamil olunur.

Ölkənin iqtisadi artım dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün artımın temp göstəricilərindən istifadə edirlər.

Növbəti düsturlar vasitəsilə hesablanan müəyyən dövr ərzində nəzərə çarpan real ÜDM artım templərinin və ÜMM artım templərinin göstəriciləri də bu göstəricilərə aiddir;

$$\text{Real ÜDM artım sürəti} = \frac{\text{real ÜDM}_2 - \text{ÜDM}_1}{\text{real ÜDM}_1} \cdot 100\% \text{ və yaxud}$$

$$\text{Real ÜDM artım sürəti} = \frac{\text{real ÜDM}_2}{\text{real ÜDM}_1} \cdot 100\%$$

Burada, real ÜDM_1 – bazis ilinin real ÜDM (adətən əvvəlki ilin), real ÜDM_2 isə təhlil olunan ilin real ÜDM.

İqtisadi artım nəzərdən keçirilmiş iqtisadi göstəricilərin müsbət dinamikası ilə xarakterizə olunur. Dünya təcrübəsində sonuncu dövrün təmayüllərinə qarşı tətbiq olunaraq ildə 4% iqtisadi artımın əlverişli sürəti hesab olunur. Bir sıra ölkələrdə forsajlı iqtisadi artım müşahidə oluna bilər. Bu adətən ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi böhrandan çıxışı və ya iqtisadi potensialın təcili artımı üzrə tədbirlərin keçirilməsi ilə əlaqədar idi. İqtisadi artımın qiymətləndirilməsi nəinki istehsal olunan ÜDM həcminin kəmiyyətə artımını, eləcə də cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisini əks etdirən istehsal olunan ÜDM strukturunun yaxşılaşması kimi xarakteristikalarını, artan tələbatların təminatı dərəcəsini və əhalinin rifahı ilə artan tələbatının yaxşılaşdırılması dərəcəsini də daxil etmək mümkündür. Bu isə təmənilə aydındır. Bu baxımdan cəmiyyətə nəyin bahasına olsun iqtisadi artım deyil, yüksək keyfiyyətli və səmərəli artım lazımdır.

1.2. İqtisadi artımın xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər

İstənilən sosial-iqtisadi və ya elmi-texnoloji tədbirin keyfiyyəti və effektivliyi təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri kim istehsalın inkişafı və artımı, yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi, əmək və maddi ehtiyatlardan, əsas və dövrüyyədə olan fondlardan istifadənin rasionallaşdırılması ilə əlaqədar olmaqla universal göstərici ilə ifadə oluna bilməz. Buna görə də təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyi səviyyəsini, keyfiyyətini, sosial-iqtisadi inkişafın miqyaslarını və sürətlərini daha obyektiv və

kompleksli şəkildə qiymətləndirmək üçün daha geniş göstəricilər sistemindən istifadə etmək lazımdır.

ÜDM, ÜMM və milli gəlirin istehsalının artım sürətlərini və həcmi xarakterizə edən göstəricilər ilə yanaşı iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi zamanı hesablamalarda hər bir işçiyə düşən törəmə göstəriciləri nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, ÜMM VƏ ÜDM həcmnin məşğul işçilərin sayına nisbəti ölkədə ictimai əmək məhsuldarlığı səviyyəsini eyni zamanda adambaşına düşən real ÜMM göstəricisi millətin rifahı dinamikasını və səviyyəsini xarakterizə edir. Lakin bu göstəricilərdən istifadə iqtisadi artımın və bütün təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyəti və effektivliyi haqqında tam mənada mühakimə yürütməyə imkan verir. Onlar bu məqsədlərə sərf olunan ehtiyatlardan və iqtisadi artım amillərindən rəşional şəkildə istifadə olunmasını əks etdirmirlər. Əldə olunan nəticənin dəyərinə isə cəmiyyət və sahibkar heç də laqeyd deyildir. Məsələn, mütləq dəyər, natural, əmk və ya nisbi effektivlik göstəricilərdən (əmsalları) təsərrüfat səviyyələrini nəzərə almaqla (makro, mezo və mikrosəviyyələr) geniş şəkildə tətbiq olunurlar. İstehsal olunan məhsulun (işlərin, xidmətlərin) təbii şəkildə təyin edilməsi zamanı müvafiq fiziki ölçü vahidlərindən; kiloqramlardan, kub və ya kvadrat metrdən, ədədlərdən, litrlərdən istifadə olunur. Bu baxımdan xüsusi göstəricilərin hesablanması ilə istifadə praktiki maraq kəsb edir. Məsələn, təbii ifadə baxımından canlı əmək (iş vaxtı, əmək tutumu), xammalın, materialların, enerjinin, yanacağın, vasitələrin, ehtiyat hissələrinin xüsusi şəkildə sərf olunması kimi ehtiyatların vacib növləri hesablanır. Həll olunan təsərrüfat problemlərinin səviyyəsindən, effektivliyin qiymətləndirilməsi və təhlili üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətindən və xarakterindən asılı olaraq istifadə olunan göstəricilər mütləq, normativ xarakter daşıyaraq və ya istiqamət rolunu oynayan indikativ (təvsiyə) xarakterinə malik ola bilərlər. Müxtəlif uzlaşma baxımından gözlənilən kommersiya mənfəətinin, layihələrin səmərəliliyinin, məhsul ilə xidmətlərin marketinq xüsusiyyətlərinin təyin edilməsinin qiymətləndirilməsinə xidmət göstərən göstəricilərdən istifadə oluna bilər.

Təhlil olunan obyektin (təsərrüfat obyektini, məmulatlar, layihə və s.) keyfiyyətini, qənaətliyini, təşkilati-texnoloji mükəmməlliyini və rəqabət aparmaq

qabiliyyətini xarakterizə edən, eləcə də istehsalat ehtiyatlarından istifadə dərəcəsini əks etdirən müxtəlif müfəssəl səciyyəvi və ya fərdi göstəricilər bütün təsərrüfat səviyyələrində tətbiq olunan kifayət qədər geniş dairəyə malik olurlar. Bunun üçün göstəricilərin növbəti qrupu tətbiq edilir; məhsulun mayadəyəri (istehsalın itkiləri, istismar məsrəfləri); məhsulun, işlərin xidmətlərin idarəetmənin keyfiyyəti; məmurların ixtisas səviyyəsi, əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi və əmək bazarından istifadə; materiallardan, xammaldan, yanacaq-enerji, təbii ehtiyatlardan istifadənin keyfiyyəti; əsas və dövriyyədə olan istehsalat fondları ilə imkanlarından istifadənin effektivliyi; təsərrüfat fəaliyyətinin və həyata keçirilən tədbirlərin sosial effektivliyi; ölkənin iqtisadi, milli, informasiya, ərzaq elmi-texnoloji, müdafiə təhlükəsizliyinin təminatı səviyyələri, bazarın, onun eqmentlərinin, infrastrukturunun, konyunkturasının inkişaf xüsusiyyətləri (tələbat, təklif, qiymətlərin səviyyəsi, rəqabət, inhisarlaşma dərəcəsi), iqtisadi fəaliyyətin ekologiyalaşdırılması və ətraf mühitin vəziyyəti və s. qiymətlərin keçirilməsi üçün əsas kimi çıxış edirlər (mühasibat və statistik uçotun məlumatları, normativli-texniki sənədləşmə, marketinq tədqiqatları və s.). Onlar müəssisələrin və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyi səviyyəsi ilə keyfiyyətini əks etdirən, eləcə də müxtəlif sosial-iqtisadi, elmi və təşkilatı-texnoloji tədbirlərin əsas və ümumiləşdirici sonuncu nəticəli göstəricilərinin hesablanması üçün zəruri şərait yaradırlar.

Məhsulun gəlirliyi effektivliyinin ümumiləşdirici nəticəli göstəricisi kimi istifadə olunur. Məhsulun realizindən əldə olunan gəlirin (balans gəlirinin) məhsulun özünün dəyərinə dair faizlər ilə hesablanır:

$$\text{Məhsulun gəlirliyi} = \frac{\text{balans gəliri}}{\text{məhsulun maya dəyəri}} \cdot 100\%$$

İstehsalın gəlirliyi digər nəticəli ümumiləşdirici göstərici kimi çıxış edir. O müəssisənin istehsalat fəaliyyətinin effektivliyini, onlar tərəfindən istehsalat ehtiyatlarının istifadə səviyyəsini xarakterizə edir. Əsas istehsalat fondlarının (ƏİF)

və normaya salınan dövriyyədə olan vasitələrin orta illik dəyəri ilə bağlı məhsulların rəlizindən əldə olunan gəlir kimi çıxış edən faizlər şəklində hesablanır:

$$\text{Məhsulun gəlirliyi} = \frac{\text{balans gəliri}}{\Theta\text{IF} + M} \cdot 100\%$$

Məsərəflərin bir manatına hesablanan xalis məhsulun göstəricisi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Xalis gəlir-milli gəlirin və ümumilikdə ölkə təsərrüfatına dair tərkib hissələrin federasiyanın hər bir subyekti, hər bir müəssisə üzrə digər aid olduğu üçün bu ümumiləşdirici göstərici məsərəflərin səmərəliliyidir. Bu dövr ərzində itkilərin məbləğinə dair milli gəlirin nisbəti kimi müəyyən olunur. Xalis məhsulun onun maya dəyərində nisbəti ayrı-ayrı nazirliklər, birliklər, müəssisələr üzrə təyin olunur (istehsala dair itkilərin məbləği).

Müasir metodikalar tərəfindən tövsiyə olunan bir sıra digər yekun göstəricilərdən istifadə, komersiya effektivliyi, büdcə effektivliyi, xalq təsərrüfatı effektivliyi, kapital qoyuluşunun alıcılıq qabiliyyəti praktiki maraq kəsb edir. Bütün iqtisadi tarix və təcrübə iqtisadi artımın amilləri ehtiyatların tükənməz və həddən artıq müxtəlif olmasını sübut edir.

Beləliklə, insanların tələbatı fasiləsiz olaraq keyfiyyətə artaraq dəyişilir, elmi-texnoloji tərəqqinin miqyasları genişlənərək əməyin, istehsalın, idarəetmə və marketinqin forma və metodları da təkmilləşir. Bütün bunlar amillər və ehtiyatların müxtəlifliyi olub, iqtisadi artımın, iqtisadi səmərəliliyin və bütün təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edir.

İstehsalat resursları istifadəsi, təsir metodlarına və xarakterindən asılı olaraq, eləcə də iqtisadiyyatın inkişaf tipini nəzərə almaqla ekstensiv, intensiv amilləri və artım ehtiyatları fərqləndirilir.

Cari və perspektiv (strateji) amilləri və ehtiyatları sərbəst növlər kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu təsərrüfat dövründə operativ şəkildə istifadə olunan amillər ilə ehtiyatlar cari amillərə və ehtiyatlara şamil edilir. Onlar maliyyə vasitələri

və maddi ehtiyatların küllü miqdarda itkisini tələb etməsələr də, eyni dövrdə lazım olan itkiyə məruz qalırlar.

Cari amilləri operativ-təsərrüfat tədbirlərinin, rüblük və illik planların marketing hesablamalarının işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə alırlar.

Perspektivli amillər və ehtiyatlara adətən realizə təsərrüfatçılığının müxtəlif səviyyələrdə baş verən köklü, prinsipal elmi-texnoloji və təşkilati-struktur dəyişikliklər ilə əlaqədar olan strateji amilləri də şamil edirlər.

Perspektivli amillər və ehtiyatlar əhəmiyyətli sərmaye qoyuluşları tələb edərək uzun müddət ərzində realizə olunaraq bir necə il müddətinə alınır. Aşkar olunmuş strateji amillər və ehtiyatlar orta və uzunmüddətli konsepsiyaların, məqsədli proqramların və sosial-iqtisadi inkişaf planlarının işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə alınır.

Keyfiyyətli və səmərəli iqtisadi artımın amilləri və ehtiyatlarının daha üç qrupu: baza, sistemli və funksional qrupları böyük praktiki və elmi maraq kəsb edirlər.

İqtisadi ədəbiyyatda adətən əsas (ilkin) amilləri istehsal amilləri adlandırırlar. Onların arasında insan əməyi mərkəzi yer tutur. Bu zaman nəinki fiziki əmək sərf edən fəhlələrin, eyni zamanda muzzdlu işçilərin, mühəndislərin, texnoloqların, menecerlərin fiziki səyləri nəzərə alınır.

Habelə ilkin amillərə əmtəə istehsalı prosesində istifadə olunan təbii ehtiyatlar (torpaq, faydalı qazıntılar) aid edilir. Təbii ehtiyatlara – xüsusi emal olmadan (məhsuldar torpaqlar, tikinti üçün nəzərdə tutulan sahələr, meşələr, mineral xammal, yanacaq və s.) təbii şəkildə məhsuldar şəkildə istifadə olunan obyektlər daxil edilir.

Onların hər biri iqtisadi prosesin məhsulu olmayıb, fiziki və ya bioloji mənşəyə malik olmaqla hüquqa əsaslanan amillərdən hesab olunur.

Vaxt – özünəməxsus əsas amillər qrupuna şamil edilir. Bu amil təsərrüfat əməliyyatlarının uzun müddətliyini, onların həyata keçirilməsi sürətini, işlərin başlanması və başa çatması müddətlərini əvvəlcədən müəyyən edir (növbəlik, mövsümlük, ritmilik, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar əməliyyatların sinxronluğu, ehtiyatların və məhsulların buraxılışı).

İş və sərbəst, asudə vaxtından səmərəli şəkildə istifadə, işçi sürətinin artımı, məhsulun əmək tutumunun azalması, istehsalat dövrünün ixtisara salınması, əməliyyatlar qrafikinə ciddi şəkildə riayət olunması, mövsümlük və digər müvəqqəti parametrlərin məcburiliyi bir qayda olaraq sürətli və effektiv iqtisadi artım ehtiyatlarının səfərbərliyə alınmasına həlledici təsir göstərir.

Kapital da əsas amillər qrupuna daxil edilir. Kapital dedikdə hər şeydən əvvəl ilkin ehtiyatlar (sərmayələr, materiallar, avadanlıq, istehsal obyektləri) nəzərdə tutulur. Lakin onların mövcudluğu hələ passiv potensialdır. Onları hərəkətə gətirmək lazımdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, geniş təkrar istehsal prosesini bölgü, mübadilə və istehlak mərhələləri əhatə edir. Real iqtisadi artım ehtiyatların dövriyyəsinin bütün mərhələlərində artım amillərindən tam istifadə zamanı mümkün ola bilər. Əlbəttə, hər bir mərhələdə bu və ya digər səciyyəvi amillər çox əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, istehsal mərhələsinin tarazlığı və yüksəlmə səviyyəsi, mübadilə və istehlak mərhələsində isə əmtəə malının keyfiyyəti və qiymətlərin səviyyəsi kimi amillər daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sistemli amillər və ehtiyatlar bütöv sistem kimi çıxış edən qarışıq iqtisadiyyatın xarakterik cəhətlərini əks etdirən sərbəst qrupa daxil edilə bilərlər. Məsələn, ölkə həyatında baş verən mülkiyyət formalarının plüralizmi, rəqabətlik mühiti, sahibkarlıq, səmərəli marketinq, innovasiyalar buna misal ola bilər. Bütün bunlardan əlavə bu iqtisadiyyatın sosial oriyentasiyasının güclənməsi, bazar vasitələrinin optimal şəkildə uzlaşması, stimulların dövlətin tənzimlənmə metodları ilə birlikdə fəaliyyəti deməkdir.

Keyfiyyətli və effektiv iqtisadi artım üçün ən böyük əhəmiyyət kəsb edən variantlardan biri də müxtəlifliyinə və zənginliyinə görə seçilən funksional (ümdə) amillər və ehtiyatlardır. Məhz onlar innovasiya kursunun daha ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi, zehni potensialdan istifadə olunması əsasında iqtisadiyyatın hərtərəfli yüksəlişi vasitələri kimi çıxış edirlər.

Elmi-texnoloji nailiyyətlərin, əməyin təşkilinin proqresiv formaları ilə metodlarının, istehsalın və idarəetmənin, informasiyalaşmanın, diversifikasiyanın tətbiqi amilləridir. Yekun nəticədə sosial-iqtisadi tərəqqinin bütün göstəricilərinin

yaxşılaşması məhz bununla əlaqədar olur. Bu amillər və ehtuyatlar praktiki olaraq tükənməzdirlər. Çünki ictimai və elmi tərəqqi sonsuzdur. İqtisadi artımın effektivliyinin və yüksək keyfiyyətinin təminatı ehtiyatları və konkret amilləri, eləcə də onlardan məhsuldar şəkildə istifadənin göstəriciləri investisiya, struktur, elmi-texnoloji, büdcə, sosial, ekoloji siyasətin əsas istiqamətləri, eləcə də qarışıq iqtisadiyyatın fəaliyyəti və onun dövlət tənzimlənməsi məsələləri nəzərdən keçirilərək şərh olunur.

Hər bir amil və ehtiyatları növünün mümkün ola bilən “müsbətlər” və “mənfilər” imkanlarının aşkar olunmasını və ətraflı şəkildə əsaslandırılmasını tələb edir. Bu amillərdən yalnız birinə üstünlük verilməsi düzgün deyil. Məsələn, əməyin məhsuldarlığının artımı iş yerlərinin ixtisara düşməsinə və məşğulluğun azalmasına səbəb ola bilər.

Deməli, iqtisadi artımın amilləri ilə ehtiyatlarının səfərbər olunması dərin elmi təhlil əsasında taraz qaydada həyata keçirilməlidir. Yalnız bu cür yanaşma zamanı ən yüksək yekun nəticələrə nail olmaq mümkündür. Yalnız iqtisadi proseslərə bu cür yanaşmalar əsl iqtisadi artıma, başqa sözlə həyat keyfiyyətinin yüksək səviyyəsinə və xalqın rifahını təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatının tarazlı, dinamik, sabit, innovasiya, təhlükəsiz və müstəqil inkişafına nail olmaq olar.

Əgər ölkələrin iqtisadi tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artım nəzərə çarpsa da bu artım həmişə yüksələn, bərabər və hamar xətlə deyil, dalğavari qeyri-sabitliklə müşahidə olunur. Reallıq ondan ibarətdir ki, iqtisadi inkişaf qeyri-sabitdir və xroniki olaraq inkişaf və tərəqqi, tənəzzül və durğunluqla əvəz olunur və ya əksinə.

Deməli, iqtisadi artım tədqiq olunarkən onun tsikllik xüsusiyyəti fundamental prinsip kimi əsas götürülməlidir. İqtisadi fəallığın inkişafdan böhrana, böhrandan inkişafa keçməsi prosesi xroniki olaraq davam edərsə və milli iqtisadiyyat bir tarazlıq halından digərinə keçərsə, buna, iqtisadi tsikl deyilir. İqtisadi tsikl o zaman müddətlidir ki, həmin zaman iqtisadiyyat tərəqqi və tənəzzül mərhələlərini keçir. İqtisadi tsikl milli məhsulun, gəlirin və məşğulluğun tərəddüdlü hərəkəti olub, davamlılıq müddəti 2-10 ildir və işgüzar fəallığın tərəqqisi və tənəzzülü iqtisadiyyatın

bir çox sektorlarında özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərir (Samuelson P.-Ekonomika). Uesli Mitçell özünün “İqtisadi tsikl: problem və onun qoyuluşu” əsərində iqtisadi tsikli məcmu iqtisadi fəaliyyətin tərəddüdü kimi müəyyən edir. “İqtisadi artım özündə məşğulluğun, istehsal həcmnin, qiymət səviyyəsinin (həm pərakəndə, həm də topdansatış) tərəddüdünü əks etdirir. Bu üç kəmiyyətin, xüsusilə də məşğulluğun və istehsal həcmnin tsiklik hərəkəti bir-birinə uyğun gəlir. Dərin böhrandan çıxan zaman ola bilsin ki, istehsalın həcmi və məşğulluq qiymət səviyyəsinin elə də böyük olmayan yüksəlməsinə nisbətən sürətlə artsın. Yüksəlişin sonunda isə əksinə qiymət səviyyəsi sürətlə, istehsalın və məşğulluğun həcmi isə zəif artsın”. İqtisadi artımın tsiklik inkişafının davam etmə müddəti müxtəlifdir. Elvir Hansenin hesablamasına görə tsiklin orta davam etmə müddəti 8-35 ildir. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi artımın tsikli hərəkətini davam etmə müddətinə görə üç qrupa bölürlər:

- ▲ Uzun dalğa;
- ▲ Ortamüddətli tsikl;
- ▲ Kitsin tsiklləri.

İqtisadi artımın ortamüddətli tsiklik hərəkəti tədqiqatçıların daha çox diqqətini cəlb edən problemdir və ortamüddətli tsiklin dörd fazası ayrılır: tərəqqi, ən yüksək nöqtə (zirvə), tənəzzül, ən aşağı hədd. Tsiklin fazalarının hər birində iqtisadiyyat konkret mövcudluq hallarında olur və bu fazaları hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti var.

Fazaların dəyişməsi ilə demək olar ki bütün iqtisadi göstəricilərdə dəyişikliklər gedir, lakin ən önəmli göstəricilər olan məşğulluğun səviyyəsi, istehsalın həcmi və qiymətlərin səviyyəsini fazaların dəyişməsi zamanı indikator kimi götürərək fazaların dinamikasına nəzər salaq. Tsiklin ən yüksək fazasında məşğulluq maksimum səviyyədə olur, istehsal tam gücü ilə işləyir, qiymətlər isə artıma doğru meyl edir. Əhalinin gəlirlərinin artması ilə tədiyyə qabiliyyətli tələb yüksəlir, lakin, bütün bunlara baxmayaraq işgüzar fəallıq getdikcə azalır. Bunun ən böyük səbəbi isə mənfəət ardınca qaçan sahibkarların daha çox məhsul istehsal etməsidir. İlk baxışdan təhlükəli görünməyən bu meyl iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdə davam edir, ancaq

ifrat istehsal nəticəsində məcmu təklifin məcmu tələbi üstələdiyi an tsiklin növbəti fazası başlayır. Tənəzzül fazasında istehsalın həcmi azalır, məşğulluq tədricən aşağı düşür və tədricən cəmiyyətdə işsizlik problemi yaranır. Tənəzzülün zəif olduğu zaman qiymət səviyyəsi digər göstəricilərə nisbətən sabit olur, tənəzzül ciddi və davamlı olduqda qiymət səviyyəsi aşağı düşməyə başlayır. Satış çətinləşir, əmtəə kütləsi anbarlara yığılaraq qalır, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti getdikcə aşağı düşür və iqtisadiyyat tədricən özünün ən aşağı nöqtəsinə yaxınlaşır. Ən aşağı nöqtədə iqtisadiyyata istehsalın aşağı səviyyəsi, işsizliyin yüksək səviyyəsi, qiymətlərin minimal həddi və həyat səviyyəsinin nisbətən ən aşağı səviyyəsi xarakterikdir. Nəhayət, iqtisadiyyatda tərəqqi əmələ gəlir, istehsal genişlənməyə və yüksələn xətlə inkişaf etməyə başlayır. Tələb tədricən artmağa, borc faizi və qiymətlər yüksəlməyə başlayır. İşsizliyin səviyyəsi getdikcə azalır və təbii olaraq məşğulluq yüksəlməyə başlayır. Həyat səviyyəsinin yüksəlmə sürəti tərəqqinin artım sürətindən bilavasitə asılı olur.

İstənilən ölkənin iqtisadi artımı altı əsas amillə müəyyənləşir ki, bunlardan dördü iqtisadiyyatın fiziki artım qabiliyyəti ilə bağlıdır. Onlar: 1) təbii resursların kəmiyyəti və keyfiyyəti; 2) əmək resurslarının miqdarı və keyfiyyəti; 3) əsas kapitalın həcmi; 4) texnologiyadır. İqtisadi artımın bu dörd amili təklif amilidir və onlar istehsalın artımını fiziki cəhətdən mümkün edirlər. Bundan əlavə iqtisadi artımın tələb amilləri də fərqləndirir və bunlara məcmu xərclərin səviyyəsi və bölgü amilləri aid edilir. Mövcud yanaşmanı əsas kimi götürərək iqtisadi artımın amillərini bir az başqa səpkidə araşdırmağa çalışacağıq. Bu yanaşma makroiqtisadi səviyyədə məcmu tələblə məcmu təklifin tarazlığına əsaslanır və təhlilimizdə qrafik üsuldan istifadə edəcəyik. İqtisadiyyatda tarazlıq bildiyimiz kimi məcmu tələb və məcmu təklif arasında formalaşan bərabərlikdən yaranır, ölkədə iqtisadi artım əldə olunması üçün ya məcmu tələbin, ya məcmu təklifin, ya da hər ikisinin eyni zamanda artırılması zəruri şərtidir. Məcmu tələbin və məcmu təklifin artması isə onların təşkil olunduğu tərkib elementlərinin dəyişməsi nəticəsində mümkün ola bilər. Məcmu tələbin və məcmu təklifin dəyişməsinə təsir göstərən tərkib elementlərini isə cədvəl 1.1-dəki kimi qruplaşdırmaq olar.

İqtisadi artımın təklif amilləri. Qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi artımın təklif amilləri (təbii resurslar, əmək resursları, kapital və texniki tərəqqi) iqtisadi artımın mümkün həddini müəyyənləşdirir. Belə ki, kifayət həcmdə və keyfiyyətdə əmək, kapital, təbii resurslara malik ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafı bu imkanlara malik olmayan ölkələrdən tamamilə yüksəkdir. Cədvəl 1.1-də məcmu təklifin amillərini təhlil edərək, biz bu amilləri iqtisadi artıma təsir müddətinə görə qısamüddətli(dövlət tənzimlənməsi, vergilər və subsidiyalar) və uzunmüddətli (torpağın, əmək resurslarının, kapitalın, sahibkarlıq qabiliyyətinin, məhsuldarlığın dəyişməsi) olmaqla iki qrupda təsnifləşdirə bilərik. Bu təsnifatı əsas götürərək iqtisadi artımın təklif amillərinin təhlilində əsasən uzunmüddətli amillərə üstünlük verəcəyik.

Cədvəl 1.1

**Məcmu təkliflə məcmu tələbi müəyyənləşdirən
amillər**

Məcmu tələb	Məcmu təklif
Qiymət amilləri: 1. Faiz dərəcəsi effekti 2. Varlılıq effekti 3. İdxal alışları effekti Qeyri – qiymət amilləri: 1. İstehlak xərclərində dəyişiklik a) istehlakçıların rifah halı b) istehlakçıların gözləntisi c) istehlakçıların borc vəziyyəti d) vergilər 2. İnvestisiya xərclərində dəyişiklik a) faiz dərəcəsi b) gözlənilən mənfəət c) texnologiya d) izafi güc 3. Dövlət xərclərində dəyişiklik 4. Xalis ixrac həcmində çəkilən xərclərdə dəyişiklik	1. Resursların mövcudluğu və qiymətinin dəyişməsi a) torpağın b) əmək resurslarının c) kapitalın d) sahibkarlıq qabiliyyətinin 2. Məhsuldarlığın dəyişməsi 3. Hüquq normalarının dəyişməsi a) müəssisələrə vergi və subsidiyalar b) dövlət tənzimlənməsi

Məcmu təklif amillərinin iqtisadi artıma təsirini daha aydın vurğulamaq üçün istehsal funksiyası anlayışını verək. “İstehsal funksiyası istehsal amillərinin (kapital, əmək, torpaq və xammal) müəyyən nisbətdə sərfi nəticəsində məhsul buraxılışının

maksimal kəmiyyətini təyin edir... İstehsal funksiyası potensial məhsul buraxılışını, yəni, tam məşğulluq şəraitində məhsul buraxılışını xarakterizə edir". Göründüyü kimi, istehsalın həcmnin artması bilavasitə onun tərkib elementlərinin kompleks artımının nəticəsində mümkün ola bilər.

Təbii resurslar amili. İstehsal funksiyasının tərifindən də aydın oldu ki, iqtisadi artımın əldə olunmasında təbii resurs amilinin mühüm rolu var və o istehsalın təşkil edilməsi üçün amillərdən biridir. Lakin zəngin təbii resurslara malik olmaqla inkişaf etmək arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, təbii resurslarla zəngin olmaqla iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək arasındakı fərq olduqca böyükdür. İqtisadi ədəbiyyatlarda təbii resursların bol olmasının iqtisadi inkişaf üçün zəruri olması qeyd edilirsə də, elə həmin fikrin ardınca bu amilin hələ yetərli olmadığı bildirilir. Doğrudan da zəngin təbii resurslar ilə öyünə bilməyən Yaponiya ilə bunun tamamilə əksi olan Nigeriyanın müqayisəsi maraqlı bir təzad yaratmış olur. Bir sıra beynəlxalq təşkilatların apardığı tədqiqatlar da qeyd etdiyimiz kimi fikrin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Dünya Bankının tədqiqatlarına görə neft, qaz və digər təbii resurslarla zəngin olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi bu resursların az olduğu və yaxud da heç olmadığı ölkələrlə nisbətən bir qayda olaraq aşağı olur, belə ki, Dünya Bankının məlumatlarına görə OPEK üzvü olan ölkələrdə hər nəfər hesabı ilə ÜDM-nin həcmi 30 ildə nəinki artmayıb, əksinə hətta ildə təqribən 1,3% azalıb (1965 – 2000 – ci illərdə adambaşına düşən ÜDM – nin azalması İran və Venesuelada 1%, Liviyada 2%, İraq və Küveytdə isə 3% olub). Bu vəziyyət təkcə neft resursları ilə zəngin ölkələr üçün xarakterik deyil. Son 25 ildə təbii resurslara malik 65 ölkədən yalnız 4 – ü (Botsvana, İndoneziya, Malayziya və Tailand) adambaşına düşən ÜDM – nin artım tempini 5% -dən az olmayan səviyyədə təmin edə bilib. Lakin təbii resurslarla zəngin olmayan Şərqi Asiya əjdahaları (Sinqapur, Honq – Konq, Cənubi Koreya və Tayvan) daha yüksək iqtisadi artım tempi əldə edə biliblər. Bu baxımdan J. Saksın və E. Uornerin də tədqiqatları maraqlıdır. Belə ki, onlar, 1971 – 1989 – cu illər ərzində dünyanın 97 ölkəsində iqtisadi artım və təbii resurslar arasında müqayisəli təhlil aparmış və nisbətən sürətlə inkişaf edən 20 İEOÖ-lər arasında təbii resurslarla zəngin olan yalnız iki dövlətin olduğunu qeyd etmişlər. Bu anlamda BMT

– nin tədqiqatları da yuxarıda qeyd etdiklərimizi bir daha vurğulayır. BMT-nin İnkişaf Proqramı ölkələrin neftdən (ümumiyyətlə təbii resurslardan) asılılığı əmsali ilə İnsan İnkişafı İndeksi əmsalını hesablayaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ölkələrin neftdən (təbii resurslardan) asılılıq səviyyəsi artdıqca aşağı düşür. Lakin bütün bunlarla yanısı nəzərə almaq lazımdır ki, təbii resurslara malik zəif inkişaf etmiş ölkələrdə təbii resursların istismarı hüququ əsasən inkişaf etmiş ölkələr aid transmilli şirkətlərdədir və təbii resursların istismarından əldə edilən gəlir də demək olar ki, onlar tərəfindən mənimsənilərək ölkə xaricinə çıxarılır.

Kapital amili. İqtisadi ədəbiyyatlarda kapitalın iqtisadi inkişafa pozitiv təsiri aksiom kimi qəbul edilir və kapitalın olmaması iqtisadi inkişafı əngəllədiyi qəbul edilir. “Həqiqətən də empirik tədqiqatlar sübut edir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kapital qoyuluşu ilə ÜDM-nin artımı arasında əhəmiyyətli müsbət asılılıq mövcuddur. ÜDM də kapital qoyuluşunun orta hesabla 1% artması 0.1%-lik iqtisadi artım tempinin əldə olunması ilə nəticələnir. Misal üçün, ÜDM-də kapital qoyuluşunun xüsusi çəkisi 10%-dən 15%-ə qədər artarsa, onda real ÜDM- 0.5% artacaq” Kolumbiya universitetinin professoru Raqnar Nurkseyə görə kapital çatışmazlığı əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi isə gəlirlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə, kapital çatışmazlığı, zəif alıcılıq qabiliyyətinə və investisiya qoyuluşunun destimullaşmasına səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, kapital qoyuluşu fondla silahlanmanı (adambaşına düşən əsas fond), fondla silahlanma isə əmək məhsuldarlığını artırır. Əmək məhsuldarlığının artımı isə bir nəfərə düşən məhsul istehsalının artımı deməkdir. Deməli, kapital qoyuluşunun dinamik artımı ümumi iqtisadi inkişafı təyin edən əsas amillərdəndir. İqtisadi ədəbiyyatlardan da bilindiyi kimi, kapital qoyuluşunun əsas mənbəyi yığımdır və yığım məcmu gəlirlə ümumi istehlak arasında olan fərqə bərabərdir. Əhalinin gəlirləri aşağı olduqda təbii ki, yığım meyillilik də aşağı olur, çünki, onsuz da aşağı gəlir əldə edən fərd və ümumiyyətlə cəmiyyət gəlirlərinin əsas hissəsini istehlaka yönəldirlər. Ümumi gəlirdə yığımın aşağı səviyyədə olması isə investisiyanın aşağı səviyyədə olmasını şərtləndirir, çünki, investisiyanın mənbəyi ümumi gəlirin yığımına ayrılan hissəsidir. İqtisadiyyata investisiyanın azlığı da yenidən

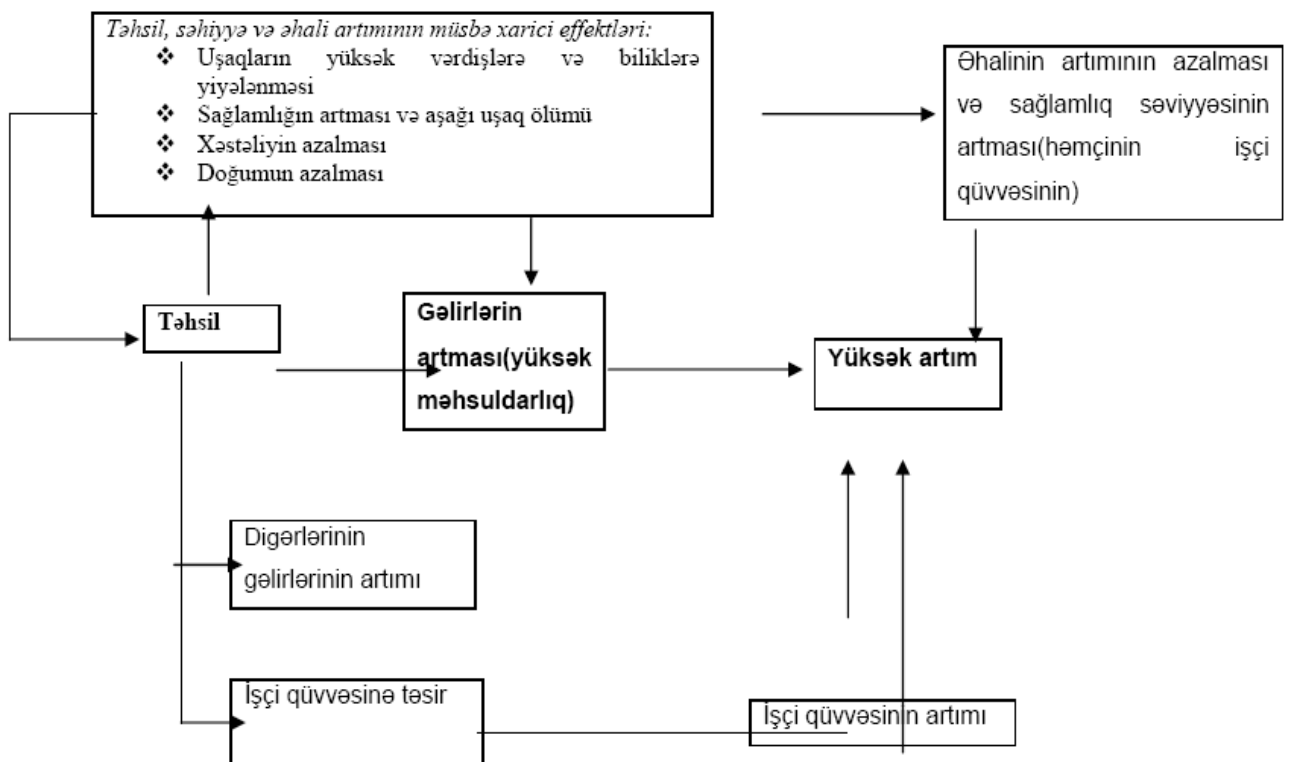
yuxarıda qeyd etdiyimiz proseslərin ardıcıl reallaşması nəticəsində iqtisadiyyatda gəlirlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məcmu gəlirin artım tempinin əhalinin artımı tempini üstələdiyi təqdirdə isə qeyd etdiyimiz ssenari tamamilə əksinə baş verir. Əhalinin gəlirlərinin artımı yığma meylliyn artımına, yığma meylliyn artımı investisiyanın artımına, investisiyanın artımı isə yenidən əhalinin gəlirlərinin artımına səbəb olur.

Əmək resursları amili. Əmək amili istehsal funksiyasının amili olduğuna görə təbii ki, əmək resurslarının artımı daha çox məhsul istehsal edilməsi anlamına gəlir. Əməyin məhsuldarlığının artırılması. Əməyin məhsuldarlığının artırılmasının da müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunlara texniki tərəqqi, kapital qoyuluşunun həcmi, təhsil və ixtisasın artırılması, resursların effektiv yerləşdirilməsi və s. aiddir. Göründüyü kimi, əmək resurslarının həm *kəmiyyəti*, həm də *keyfiyyəti* iqtisadi artımın mənbəyi hesab edilir. əvvəlcə əmək resurslarının kəmiyyət amilinin təsirinə nəzər salaq. İqtisadi artımın mühüm mənbələrindən olan əmək resurslarının artımının əsas mənbəyi isə əhalinin artımıdır. İqtisadi artım kateqoriyasının izahından da aydın oldu ki, əhalinin sayının sürətlə artması yaradılan yeni dəyərin daha çox insan arasında bölüşdürülməsinə və nəticədə adambaşına düşən milli gəlir tempinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf edən ölkələrdə əhalinin artım sürəti iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən 3 dəfədən çoxdur. “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış ölkələrdə əhali orta və aşağı gəlir səviyyəsi ilə ildə təqribən 2% artdığı halda inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 0.6% - dir”. Lakin, sağlam məntiqə görə əmək resurslarının istehsal funksiyasının amillərindən biri olduğundan, belə fikir yarana bilər ki, əmək resursları artımı ilə istehsal həcmimin artırılması mümkün ola bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal funksiyasının amili olan əmək resursları məhz istehsala cəlb olunmuş (yəni məşğul əhali) əmək resurslarıdır. Bir qayda olaraq zəif inkişaf etmiş ölkələrdə əmək resurslarının çoxluğunun iqtisadi artıma mənfi təsir göstərməsinin əsas mənbəyi işsizliyin yüksək səviyyədə olması və iqtisadi artımda mühüm rol oynamalı olan əhalinin iqtisadi artıma neqativ təsir göstərməsi ilə bağlıdır. Belə ki, mövcud əmək resurslarının

məsğullüğünün lazımi səviyyəsinin təmin edilməməsi “əhali çoxluğu” problemini yaradır.

Təbii ki, qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi artıma səbəb olmaq üçün əmək resurslarının keyfiyyəti əhəmiyyətliyinə görə kəmiyyətindən heç də geri qalmır. əmək resurslarının keyfiyyəti əmək məhsuldarlığını müəyyənləşdirən ən əsas amillərdəndir.

Əmək resurslarının keyfiyyətinin artırılmasının yeganə yolu isə təhsildir. Uşaqların təhsili “gələcəkdə iqtisadi artıma və davamlı demokratiyaya, uzunmüddətli sabitliyə, yaşayış standartlarının yüksəlməsinə əsas səbəb” hesab olunur. “ABŞ-da adambaşına düşən real ÜDM-nin artım tempinin bəzi empirik təhlili göstərir ki, orta və ali təhsil iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir”. Sxem 1.1-də təhsillə iqtisadi artım arasında əlaqə aydın şəkildə təzahür edir.

Sxem 1.1. Təhsil və iqtisadi artım

Texniki tərəqqi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, iqtisadi artıma təsir edən amillər arasında texniki tərəqqi xüsusi çəkiyə malikdir. Kapital, işçi qüvvəsi, təbii

resurslarda əsas qüvvə olmasına baxmayaraq iqtisadi artım üçün sənaye istehsalı dövründə texniki nailiyyətlər mərkəzi mövqedə durur. Yəni əvvəlki üç amilin özü də texniki tərəqqidən bilavasitə asılıdır. Yəni onlar birgə fəaliyyət göstərirlər.

Ümumiyyətlə texniki tərəqqi həyati fakt hesab olunur. ABŞ, Avropa, Yaponiya kimi ölkələrdə istehsal insan aqlının nəticəsi olan texniki tərəqqi əsasında yüksək yerləri fəth etmişdir. Texniki nailiyyət dedikdə kapitalın və işçi qüvvəsinin, təbii resursların eyni səviyyəsində daha böyük həcmdə istehsala nail olmaq başa düşülür. İnsan ağı nəticəsində yaranmış havada uçan təyyarələr, suda üzən gəmilər, məgər bunlar texniki nailiyyət deyilmi? Texniki nailiyyətlər çox vaxt gözlənilmədən baş verir və buda nəinki istehsalın həcmi eyni zamanda istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətində artırır. İqtisadi həyatımızda texniki tərəqqiyə doğru meyl müşahidə olunmursa demək əvvəlki amillər ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərər və heç bir nəticəyə nail olmaq olmaz.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, texniki tərəqqi amilinin iqtisadi artımda yerini Amerika iqtisadçısı E. Denison çox böyük əmək nəticəsində tədqiq etmişdir. İlk öncə amillər arasında texniki tərəqqinin yerini Göstərmiş, daha sonra ABŞ iqtisadiyyatının inkişafı üçün onun rolunu Göstərmişdir. Daha sonra 9 inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin tədqiqat obyektinə çevirərək iqtisadi artımın sürəti üçün texniki tərəqqinin rolunu müəyyən etmişdir. Ona kimi H.Şumpeter iqtisadi artım üçün texniki tərəqqənin əsas rol oynadığını Göstərsədə, o bu amili ilk üç amildən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmişdir. Daha sonralar U. Rostou texniki tərəqqinin iqtisadi artım üçün həlledici rolunun olduğunu sübuta yetirmişdir.

E. Denison texniki tərəqqi ilə bağlı 37 amilin rolunu qeyd etmişdir. O, əməyin və kapitalın sərfini hesablamaqla onların kəmiyyət və keyfiyyətindəki fərqləri Göstərmişdir. Bir maraqlı cəhətidə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, E. Denison texniki tərəqqinin biliklər tərəqqisinin əsası kimi Götürmüş və yeniliklər, texniki informasiya, ixtiralarla bağlı yığılmış nailiyyətlərin məcmusu kimi qiymətləndirmişdir.

Adətən texniki tərəqqi dedikdə yeni texnologiyanın yaradılması, yüksək keyfiyyət göstəricilərinə malik olan alət və avadanlıqların yaradılması, yaxud istehsal

prosesinin yeniləşdirilməsi başa düşülür. Texniki tərəqqinin tətbiqində məqsəd məhdud resurslardan səmərəli istifadə edib tələbatı ödəyə bilən son məhsul istehsalı başa düşülür. Əgər neft hasilatı sahəsində onun hasilatı zamanı çox benzin alınarsa, lakin onun emalında yüksək oktanlı benzin əldə edilmirsə onda texniki tərəqqidən danışmağa dəyməz.

Məcmu təklifin həcmi qısamüddətli olaraq dəyişməyə qadir olan amillər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi artımın qısamüddətli amillərinə hüquq normalarının dəyişməsi (dövlət tənzimlənməsi, vergilər və subsidiyalar) aid edilir. Bu amilləri ona görə qısamüddətli amillər adlandırırıq ki, bu amillərdən hər birinin dəyişməsində dövlətin siyasi-iqtisadi iradəsi və ideologiyasının vəhdəti durur və onların həm dəyişməsi, həm də təsir imkanı nisbətən qısamüddətli zaman daxilində bas verir. Fikrimizi hüquq normalarının (dövlət tənzimlənməsi, vergilər və subsidiyalar) dəyişməsinin verə biləcəyi effektlər üzərində quraq. Bildiyimiz kimi iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvələri olan müəssisələr və fiziki şəxs qismində sahibkarlıq fəaliyyətinin göstərən sahibkarların fəaliyyətinin əsas məqsədi əlavə gəlir əldə etməkdir. Dövlət tənzimlənməsinin və müxtəlif icbari ödənişlərin tətbiqi sahibkarların xərclərini artırır və biznesin gəlirliliyini sahibkarın öz resurslarından alternativ istifadədə qazana biləcəyi ehtimal olunan məcmu gəlirdən aşağı edə bilər. Nəticədə əməliyyat xərclərinin artması məcmu təklifin həcminə də mənfi təsir göstərə və ölkədə yaranan yeni dəyərlərin yaradılmasında azalmaya səbəb ola bilər. Zənnimizcə istənilən halda dövlətin müdaxilə tədbirlərinin genişlənməsi iş adamlarının adekvat reaksiyasına səbəb olur və bu zaman qəbul edilən qərarlar alternativlərin müqayisəsi zəminində bas verir. Təbii ki, məcburi ödənişlərin və reqlamentativ tədbirlərin iş adamlarının nəzər - nöqtəyincə dözümsüz həddi keçməsindən sonra onlar ya istehsallarını dayandırmaq, ya da uçotsuz fəaliyyətə keçməyə meyllənirlər. Birinci halda, iqtisadiyyatda real azalma (əgər bu hal kütləvidirsə), ikinci halda isə nominal azalma müşahidə olunacaq. Yəni, real iqtisadiyyatda əvvəlki fəaliyyət və əməliyyatlar mövcud olacaq, lakin onlar artıq dövlətdən “gizli” olaraq həyata keçiriləcəkdir. Dövlətin tənzimləmə tədbirlərinin və məcburi ödənişlərin səviyyəsi azaldıqda isə iqtisadiyyatda tamamilə əksinə proses

gedir və əməliyyat xərclərinin azalması iş adamlarını öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə sövq edir.

Məcmu tələbin artmasının qiymət amilləri. Tələbin qiymətdən asılılığını ifadə edən tələb qanununu makrosəviyyədə də özünü doğruldur və qiymətin ümumi səviyyəsi artdıqca real iqtisadiyyatda məcmu tələbin ümumi səviyyəsi aşağı düşür. Qiymətin qalxması ilə məcmu tələbin aşağı düşməsinin səbəblərindən biri *faiz dərəcəsi* effektidir. Belə ki, pul kütləsinin sabit qalması halında qiymət səviyyəsinin artımı mövcud pul kütləsinə olan məcmu tələbi artıraraq onların qiymətini, yəni faiz dərəcələrini yüksəldir və nəticədə istehlak xərclərini və investisiyaları azaldır. Qiymət səviyyəsinin qalxması ilə məcmu tələbin aşağı düşməsinin digər səbəbi *varlıq* effektidir. Belə ki, ümumi qiymət səviyyəsinin qalxması ilə əhali kasıblaşır və onun vəsaitlərinin real dəyəri aşağı düşür. Nəticədə əvvəlkinə nisbətən kasıblasan əhali xərclərini azalda və sonda məcmu tələbi azala bilər. Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasının məcmu tələbin səviyyəsinə göstərdiyi digər təsir *idxalın* stimullaşdırılmasıdır. Əgər ölkə daxilində qiymətlərin ümumi səviyyəsi xarici məhsullara nisbətən qalxarsa, onda əhali idxal olunan məhsulların alınmasına üstünlük verir və nəticədə onların xərcləri xaricə gedər.

İqtisadi artımın tələb amillərini aşağıdakı iki qrupa bölünür: Məcmu xərclərin səviyyəsi; Resursların səmərəli bölüşdürülməsi.

Məcmu xərclər. İqtisadiyyatda məcmu xərclərin səviyyəsinin lazımı səviyyədə olması iqtisadiyyatın mövcud potensialının reallaşmasına səbəb olur və iqtisadiyyatın malik olduğu mümkün artım ehtiyatını real artıma çevirir. İqtisadiyyatda məcmu xərclərin lazımı səviyyədə olması iqtisadiyyatı tam məşğulluq həddinə çatdırır ki, bu da daha yüksək iqtisadi artım deməkdir.

Resursların səmərəli bölüşdürülməsi. Resursların səmərəli bölüşdürülməsinin iqtisadi artıma təsiri resurslarının mövcudluğundan heç də az əhəmiyyətli deyil. Cəmiyyət malik olduğu resurslardan səmərəli istifadə etməklə potensial iqtisadi artım ehtiyatlarını reallaşdırabilir. Resursların səmərəli bölüşdürülməsinin iqtisadi artım təsirini biz iki aspektdə araşdıracağıq:

- mövcud resurslardan istifadənin maksimumlaşdırılması;

- mövcud resursların daha məhsuldar sahələrdə istifadəsi.

Mövcud resurslardan istifadənin maksimumlaşdırılmasının iqtisadi artıma təsirini təhlil etmək üçün “istehsal imkanları əyrisini” quraq. Təsəvvür edək ki, ölkədə ancaq iki, A və B məhsullarının istehsal edilir. Ölkə iqtisadiyyatı o vaxt səmərəli fəaliyyət göstərir ki, məhsulun birinin istehsalının artırılması, ancaq digər məhsul istehsalının azalması ilə mümkün olsun. “Birinin vəziyyətinin yaxşılaşması ancaq digərinin vəziyyətinin pisləşməsi müqabilində mümkündürsə, onda resurslar Paretoya görə optimal bölüşdürülmüş hesab olunur”. Resurslar məhdud olduğuna görə ancaq onlardan tam istifadə olunması şərtləri daxilində, bir məhsulun istehsalı digərinin azalması müqabilində mümkün ola bilər. Fikrimizi sadə misalla izah edək. Təsəvvür edək ki, cəmiyyət malik olduğu 100 manat pulun 60 manatın A, 40 manatın isə B məhsulunun istehsalına yönəldir. əgər A məhsulunun istehsalına 70 manat ayrılırsa, onda təbii ki, B məhsulunun istehsalına 30 manat ayrılabilir.

Mövcud resurslardan daha məhsuldar sahələrdə istifadə edilməsi. Prinsip etibarilə resursların səmərəli bölüşdürülməsi azad bazar iqtisadiyyatının effektiv həyata keçirdiyi problemdir. Lakin bazar sisteminin fəaliyyətinə məhdudlaşdırıcı müdaxilələrin olduğu halda və dövlətin bəzən ideologiyaya, hərbi-siyasi məqsədlərə uyğun iqtisadi stimullaşdırma aparması resursların səmərəli bölüşdürülməsinin qarşısını alır. Misal üçün, hərbi-sənaye potensialının inkişafı hesabına əldə olunan iqtisadi artım və inkişaf resursların səmərəli istifadə olunması hesab oluna bilməz. Çünki hərbi-sənaye məhsulları insanların yaşayış səviyyəsinin artırılmasına xidmət etmir və “...iqtisadi həyat sübut edir ki, məhsuldar qüvvələrin kəmiyyətcə artımı yalnız müharibə illərini sərf nəzər etməklə təkrar istehsalın son nəticələrində reallığa doğru heç bir irəliləyişlər bas vermir. Bu xəttin davam edilməsi əmək qabiliyyətli əhalinin zahiri məşğuliyyətini təmin etsə də əldə etdikləri yaşayış vasitələri bütün şəraitdə minimum səviyyədən yuxarı qalxmayacaqdır” Deməli, dövlət bəzən inzibati-iqtisadi üsullardan istifadə edərək resursların təbii deyil, süni sektorlararası axınını tənzimləyir ki, bu da iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyət vəhdətini pozur və iqtisadiyyatın özü-özünü artıran sistemə çevrilməsinə səbəb olur.

1.3. İqtisadi artımın təmin olunmasına dair müxtəlif konseptual yanaşmalar

İqtisadi artım daima iqtisad elminin diqqət mərkəzində olmuş və nəticədə bu sahədə çox böyük nəzəri biliklər və iqtisadi modellər yaradılmışdır. Universal məfhum olan məhdudluğun bizim tədqiqat işindən də yan keçmədiyini nəzərə alaraq bu sahədə olan ən önəmli nəzəriyyə və modelləri yığcam şəkildə nəzərdən keçirək.

Nəzəriyyə və modellərin araşdırılmasında xronoloji ardıcılıq əsas götürülmüşdür. Klassik nəzəriyyənin banisi olan A. Smitin nəzəriyyəsində iqtisadi artımın iki səbəbi var:

- Əmək bölgüsünün dərinləşməsi əmək məhsuldarlığını daha da artırır. Smit bu ideyanı onu məşhurlaşdıran “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərində verir. “Mən təsadüfən on nəfərdən ibarət kiçik bir manufakturaya rast gəldim ki, onlardan bəziləri iki-üç müxtəlif əməliyyat yerinə yetirirdilər. Onlar kasıb olmalarına və buna görə də bəzi alətlərlə təchiz olunmamaqlarına baxmayaraq, gərgin işlədikləri təqdirdə birlikdə günə 12 funtdan (bir funtda 4000-dən bir qədər çox sancaq olur) çox sancaq hazırlaya bilirdilər... Ancaq onlar təklikdə, bir-birindən ayrı işləsə idilər, onda şübhəsiz ki, onların heç biri nəinki iyirmi, bəlkə də günə bir sancaq belə hazırlaya bilməzdilər. Bir sözlə onlar indi birgə gördükləri isin 1/240-da birin, bəlkə heç 1/4800-də birin də görə bilməzdilər”. Smit əmək bölgüsünün dərinləşməsini məhsuldarlığın və yüksək yaşayış səviyyəsinin əsas amili hesab edirdi.

- Əmək bölgüsü bazarın həcmi ilə məhdudlaşır (Bu A.Smitin “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat ” əsərinin üçüncü fəslinin adıdır.) “Bazar əhəmiyyətsiz dərəcədə kiçik olduqda heç kimdə özünü konkret bir işi həsr etmək həvəsi yaranmır, çünki o, öz istehlakından əlavə istehsal etdiyi məhsulu ona lazım olan və digərlərinin əmək məhsulu olan məhsullara mübadilə edə bilmir... Şotlandiyanın təcrid olunmuş dağ regionunda yaşayan mismar düzəldən əgər gündə min ədəd, ildə isə 300 min ədəd mismar hazırlayaraq yalnız onların min ədədini-bir günlük əmək məhsulunu reallaşıra bilirsə, onda onun ancaq mismar düzəltməklə məşğul olmasının heç bir mənası yoxdur”. Deməli, bazarın həcmnin genişliyi əməyin bölgüsünü dərinləşdirir və yüksək məhsuldarlığa səbəb olur.

A. Smitin bu iki ideyasına əsaslanaraq onun iqtisadi artım nəzəriyyəsini (artım tsikli) belə izah etmək olar: Birincisi, yüksək məhsuldarlıq gəlirlərin artmasına, gəlirlərin artması tələbin artmasına və bazarın genişlənməsinə səbəb olur, buna görə də əməyin bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olur. Smitə görə əməyin bölgüsü məhsuldarlığı artırır, məhsuldarlığın artımı isə öz növbəsində əhalinin gəlirlərinin, o cümlədən tələbin artmasına səbəb olur (bazar genişlənir), bazarın genişlənməsi nəticəsində isə əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi davam edir. Bazar fundamentalizminin banisi olan Smit bazarın özünü tənzimlədiyinə inanır və yaxşı hökuməti iqtisadi proseslərə müdaxilə etməyən hökumət sayırdı. Onun fikrincə yaxşı hökumət ictimai qaydaları, mülkiyyət hüququnu və kontraktları qoruyan, ticarətin genişlənməsinə heç bir məhdudiyəti qoymayan hökumətdir. Ümumiyyətlə, klassiklər iqtisadiyyata münasibətdə Hökumətin rolunu “gecə mühafizəçisinə” bənzədirdilər.

David Rikardo. Klassik məktəbin böyük nümayəndəsi olan D.Rikardo klassik artım nəzəriyyəsinə torpaq veriminin azalması qanununu daxil etmişdir. Onun fikrincə məhsul artımı üçün bu artıma səbəb olan amillərin artımı zəruridir, lakin əməkdən fərqli olaraq torpaq keyfiyyətdə fərqli, həcmdə isə sabitdir. Artım prosesinin təmin olunması üçün daha çox torpaq becərilməyə (kultivasiyaya) cəlb edilməlidir, lakin torpaq yaradıla bilməz. Bunun artıma iki istiqamətdə təsiri var: birincisi torpağın məhdudluğu torpaq sahiblərinin rentanı qaldırmağa və kapitalistlərin mənfəətini azaltmağa səbəb olacaq, ikincisi kənd təsərrüfatında əmək haqqının zaman-zaman artması mənfəəti aşağı salacaq. Klassik iqtisadi məktəbin digər nümayəndəsi Tomas Maltusda isə Smitdə olan optimizmdən əsər-əlamət yox idi və o, ümumiyyətlə ümumi halda artım mümkünlüyü haqda pessimist fikirlərə malik idi. Maltus müasir iqtisadi nəzəriyyənin mərkəzində duran iki məsələni önə çəkirdi: İşsizlik; Son hədd məhsuldarlığının azalması.

Maltus belə hesab edirdi ki, istehsalda əməklə yanaşı torpağa da ehtiyac var. İşçi qüvvəsi əhali artımı hesabına artır, torpaq isə artmır. Maltus uzunmüddətli dövrdə əməyi dəyişən (artan), torpağı isə sabit hesab edirdi. Son məhsuldarlığın

azalması prinsipindən də aydındır ki, amilin biri sabit, digəri isə artırsa onda müəyyən müddətdən sonra əməyin son məhsuldarlığı da azalır.

Nə Smit, nə də Maltus iqtisadi artımda kapitalın rolunu qabartmırdılar, iqtisad elmində kapitalın iqtisadi artımda rolunu ilk dəfə Nassau Senior qabartmışdı. Avstriya iqtisadçısı Eugen von Bohm-Bawerk isə Nassau Seniorun mülahizələrdən irəli getməyən fikirlərini dərinləşdirərək bu qənaətə gəldi ki, dövr edən (dolayı) istehsal birbaşa və adi istehsaldan daha səmərəlidir. O, misal kimi Robinzon Kruzonu göstərirdi, belə ki, birbaşa əllə balıq tutmağa nisbətən balıq toru düzəldərək balıq tutmaq daha məhsuldardır. Buna daha müasir misal kimi, məqsədi məhsul və xidmətlər istehsalı olan şəxslər, birinci, resurslarını istehsalın mexanikləşdirməsinə yönəldir, sonra isə məhsul və xidmətlər istehsal edirlər.

Keynsçi nəzəriyyəçilər üçün makroiqtisadiyyatın mərkəzi problemi milli gəlirin səviyyəsi dinamikası və bölgüsü təşkil edir. Keyns diqqətini tələbin tərkib hissələrinin öyrənilməsinə, tələbatə və yığıma və bu tərkib hissələrin hərəkəti ilə əlaqədar olan amillərin öyrənilməsinə sərf edilmişdir. Keyns milli gəlirin həcm və dinamikasını tələbat və yığının hərəkəti ilə əlaqələndirmişdir. Keynsə görə istehsala investisiya qoyuluşu artdıqca bu gün üçün tələbatın səviyyəsi aşağı düşəcək və onun artımı üçün mühüm şərtlər və ilk şərait perspektivdə olmuş olacaq.

Ümumiyyətlə investisiyalaşdırma əə qənaətçilik daim Keynsin diqqət mərkəzində olmuşdur. Keynsə görə qənaətçiliyin və investisiyanın bərabərliyi sabit iqtisadi artım üçün şərt hesab olunur. Əgər qənaətçilik investisiyanı artıb keçərsə onda artıq ehtiyat yaranar, avadanlıqlar tam istifadəyə cəlb olunmaz və işsizlik artmış olar. İqtisadi artımın dinamikasında qənaətçilik və investisiya arasındakı münasibət bir neçə mürəkkəb formalarda olur. Axı bu gün üçün qənaətçilik yox dərəcəsindədir. Əgər o investisiyaya dəyişdirilə bilsə sabah üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olar. Demək bu günkü qənaət sabahki investisiyaya uyğun gəlməlidir.

Beləliklə, uzunmüddətli dövrdə söhbət faktiki qənaətçilik və gözlənilən investisiya haqda getmiş olacaq. Keyns nəzəriyyəsi bu problemə xüsusi diqqət vermişdir. Keyns nəzəriyyəsinin bütün istiqamətlərində qənaətçilik və investisiya arasındakı ümumi asılılıq aşağıdakı düsturda göstərilmişdir.

$$T_{ar} = \Delta MG / MG = (F_y / MG) / (F_y / \Delta MG) * (MG_{yn} / \Delta MG_{ktar})$$

Burada: T_{ar} - milli gəlirin artım tempi,

ΔMG – milli gəlirin müvafiq artımı

MG – milli gəlirin kəmiyyəti

F_y – fond yığımı

MG_{yn} - milli gəlirdə yığım norması

ΔMG_{ktar} - milli gəlirdə kapital tutumu artımıdır.

Buradan əgər $\Delta MG / F_y = G_{ks}$ olarsa onda $T_{ar} = MG_n / (1 / G_{ks}) = MG_n * G_{ks}$ olacaq. G_{ks} kapital sərfinin nəticələridir. Bu düstur o deməkdir ki, milli gəlirin artım tempi yığım normasından və investisiyanın nəticəsindən asılıdır.

Müharibən sonrakı dövrdə qərb iqtisadi ədəbiyyatında neokeynsçilik modeli deyilən iqtisadi artım modeli yarandı. Bu nəzəriyyəni İngilis iqtisadçısı E. Xarrod və amerika iqtisadçıları E. Domar və E.Xansen irəli aparmışlar.

Xarrod tərəfindən əsas qoyulan və Domar tərəfindən davam etdirilən bu nəzəriyyədə iqtisadiyyatda daim tarazlıq vəziyyətinin olması və bu tarazlığın daim bərpa edilməsi, uzunmüddətli dövrdə isə dayanıqlı iqtisadi artımı və bazar şəraitində artımın sabit, möhkəm tempinin təmin edilməsi əsas məqsəddir.

Daim artmaqda olan əhalinin tələbatını ödəyən istehsalın sabit artma tempini və əmək məhsuldarlığının artımını Xarrod artımın yeganə amili hesab edirdi. Üçüncü amil kimi o kapital yığımını əsas götürürdü və Xarrodun bu göstərişi xüsusi əhəmiyyətə malik idi. İstehsalın sabit artma tempində kapitala olan tələbatlar (G_n) aşağıdakı kəmiyyətlə ifadə edilir:

$$G_r * G_n$$

G_n isə əsas və dövriyyə kapitalının artımını ifadə edir.

Xarrodun bərabərliyində artımda təbii temp tarazlıq yaradan şərt hesab olunur.

$$G_r * G_n = S$$

S – burada yığım payıdır.

Yığımın miqdarı olan S istənilən halda psixoloji amil hesab olunur və əhalinin yığıma olan həvəsi kimi qiymətləndirilir. Xarrod bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimləmə qabiliyyətinin olmadığını və onun tənzimlənməsi üçün dövlət nəzarətinin

olmasının zəruriliyini qeyd edibdir. Xarrodun artım modeli son nəticədə milli gəlirdə yığımın tutduğu paydan və istehsalın kapital tutumundan asılıdır. 1973-1975 illərdəki iqtisadi böhran neokeynsçiliyin ingilis nümayəndəsi olan D. Robinsonun fikirlərinin aparıcı qüvvəyə çevirdi. D. Robinsonun nəzəriyyəsinin təbiiliyi onda idi ki, ümumi milli məhsulun artım tempi milli gəlirin bölüşdürülməsindən asılıdır. Buda kapital yığımının bir hissəsi hesab edilir. Hal-hazırda qərb ölkələrində iqtisadi inkişafın artımsız konsepsiyası hökm sürür, çünki elmi-texniki nailiyyətlər hesabına adambaşına düşən məhsul istehsalı yüksək səviyyədədir. İkinci bir tərəfdən əhalinin artımı zəifləyir.

FƏSİL II. DAVAMLI İQTİSADİ ARTIMIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İQTİSADİ MEXANİZMLƏR VƏ AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İQTİSADİ ARTIMIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və dinamik tarazlı

iqtisadi artım modelləri

Hər bir ölkədə iqtisadi vəziyyəti iki mühüm göstərici ilə müəyyən etmək olar. Bunlardan biri inflyasiya səviyyəsi, digəri isə iqtisadi artımdır. Inflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin atributu, davamlı iqtisadi artım isə iqtisadi inkişafın və ölkənin rifah səviyyəsinin göstəricisidir. Doğrudur, iqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş məvhum olmaq etibarilə, özündə həm də sosial, ekoloji, mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir. Başqa sözlə, elə bir iqtisadi artım səviyyəsi əldə edilməlidir ki, o, dövrdən-dövrə dinamik olaraq dəyişən məcmu tələb ilə məcmu təklifin bərabərliyini təmin etsin. Belə bir iqtisadi artım səviyyəsinin əldə edilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Lakin bunlardan keynsçi və neoklassik iqtisadi məktəblərin təklif etdikləri iqtisadi artım modelləri daha geniş tətbiq edilmələri ilə seçilir.

İqtisadi artım modelləri real iqtisadi proseslərin əsas tərəflərini saxlamaqla müəyyən sadələşdirmələr apararaq onları abstrakt şəkildə təsvir edir. Bu modellər reallıqda baş verən iqtisadi artımın ayrı-ayrı tərəflərini təhlil edərək buradakı qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan yaradır. Qeyd edək ki, iqtisadi artım modellərinin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsalın real həcmi onun əsas amilləri hesab olunan kapital və əmək hesabına artır. Məlum olduğu kimi, iqtisadi artım müxtəlif amillərin (iqtisadi resursların kəmiyyət və keyfiyyəti, onların dəyişməsi, iqtisadi texnologiyalar, elmi texniki tərəqqi və s.) təsiri altında formalaşır,

amma bütün bunların baş verməsi üçün ilk öncə kapital qoyuluşu (investisiya) lazım gəlir. Elə bu səbəbdən də, keynsçi modellərdə investisiya iqtisadi artımın əsas tənzimləyicisi hesab olunur. Beləliklə, keynsçi dinamik tarazlı iqtisadi artım modellərinin qurulmasında əsas məqsəd investisiyanı idarə etməklə dövri olaraq artan məcmu tələb ilə məcmu təklifin tarazlığını təmin edən şərtləri müəyyən etməkdir. Aydınır ki, bu zaman modelləşdirmə prosesinin mahiyyətinə uyğun olaraq müəyyən sadələşdirmələr aparılır və ilkin şərtlər müəyyən edilir. Domar modeli iqtisadi artımın sadə keyns modeli hesab edilir və o, aşağıdakı kimidir.

$$\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S} = \sigma * S_Y$$

burada,

$$\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S} - t \text{ dövründə iqtisadi artımın sürəti;}$$

σ - kapitalın son hədd məhsuldarlığı;

S_Y - yığım normasıdır.²

Göründüyü kimi, kapitalın son hədd məhsuldarlığı və yığım norması modelin əsas dəyişənləridir və təcrübi qiymətləndirmə zamanı onlar uyğun olaraq aşağıdakı tənliklərlə təyin edilir:

$$S_t = b + s_y Y_t$$

$$\Delta Y_t = \sigma (K_t - K_{t-1}) = \sigma I_t$$

burada; Y_t - t dövründə istehsalın artımı, ΔI_t - t dövründə əsas kapitalla qoyulan investisiyalar, S_t - t dövründə yığımın həcmi, Y_t - t dövründə istehsalın həcmi, a, b - sabitlərdir.

Məlumdur ki, istənilən model əvvəlcədən ortaya qoyulan müəyyən məhdudiyyətlər, yəni ilkin şərtlər daxilində realizə edilir. Çünki heç bir model mövcud olan bütün müvafiq şərtləri nəzərə ala bilməz, beləki, bu həddən əlavə mürəkkəbliyə və mücərrədliyə səbəb ola bilər. Bu baxımdan Domar modelinin ilkin şərtləri aşağıda verilənlərdən ibarətdir:

² Anar Hüseynov. İqtisadi artımın dinamik tarazlı səviyyəsinin Domar modeli əsasında müəyyən edilməsi. Azərbaycan Vergi Jurnalı. 6/2012. Səh. 169-180

- 1) modeldə ancaq rifah (nemətlər) bazarı iştirak edir;
- 2) istehsal texnologiyası Leontev tipli istehsal funksiyası ilə təsvir olunur, yəni kapitalın son hədd məhsuldarlığı (σ) sabitdir;
- 3) əmək bazarında işçi qüvvəsinin bolluğu var, yəni əmək resursu defisit deyildir;
- 4) əmək bazarında təklif artıqlığı qiymətlərin sabitliyini təmin edir;
- 5) investisiyanın artımı məcmu tələbin və məcmu təklifin artımı kimi çıxış edir, yəni, həm məcmu tələb, həm də məcmu təklif yalnız investisiyanın hesabına artır;
- 6) kapital çıxımı (amortizasiya) yoxdur;
- 7) əsas fondların (kapitalın – K), məhsulun həcminə (Y) nisbəti (K/Y) və yığım norması ($S_y=I/Y$) sabit qalır. Modelin mühüm nəticələrindən biri ondan ibarətdir ki, dinamik tarazlı iqtisadi artım halında (yığım normasının kapitalın son hədd məhsuldarlığına hasili) məhsul istehsalı, investisiya və kapitalın artım sürətləri bir-birlərinə bərabərdir. Yəni,

$$\frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}} = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1}} = \frac{\Delta K_t}{K_{t-1}}$$

Bu modellərin Azərbaycan şəraiti ucun qurulması zamanı iqtisadi inkişafın bütün xüsusiyyətləri, o cümlədən neft amilinin rolu nəzərə alınmışdır. Lakin məlum olduğu kimi karbohidrogen resursları tükənən resurslara aiddir və ölkə iqtisadiyyatının tamamilə bu sektordan asılı vəziyyətə düşməməyini (“*Holland sindromu*”) təmin etmək ucun iqtisadi siyasətin qarşısında təxirəsalınmaz tədbirlər durur. Bu məqsədlə bir çox tədbirlər (*neft fondunun yaradılması, neftdən daxil olan vəsaitlərin xarici banklarda saxlanması və s.*) həyata keçirilmişdir. Lakin müşahidə edilən bu inkişaf meyillərinin davamlı olması ucun müvafiq tədbirlər kompleksi formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir.³

İqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi işində əsas mərhələlərdən biri ölkədəki dinamik tarazlı artım səviyyəsinin tapılması və mövcud iqtisadi artım

³ Anar Hüseynov. İqtisadi artımın dinamik tarazlı səviyyəsinin Domar modeli əsasında müəyyən edilməsi. Azərbaycan Vergi Jurnalı. 6/2012. Səh. 169-180

səviyyəsinin bu tarazlı səviyyədən kənarlaşmasını kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu, müvafiq iqtisadi siyasətin yurudulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya ölkələrinin iqtisadi artım sürətləri bir-birindən tarixən fərqlənmiş, bu fərq XX əsrdə daha da artmağa başlamışdır. Bu səbəbdən bir çox iqtisadçılar dünya ölkələri üçün sabit artım sürətinə nəzərən müşahidə olunan artım kənarlaşmasının (divergence) fundamental səbəblərini iqtisadi artım nəzəriyyələri çərçivəsində izah etməyə cəhd etmişlər. Fundamental səviyyədə ilk nəzəri iqtisadi artım modeli 1928-ci ildə Frank Ramsey tərəfindən iqtisad elminə təqdim edilmişdir. Bir qədər sonra 1939-cu ildə Harrod və 1946-cı ildə Domar sabit faktor proporsiyaları (kapital və işçi qüvvəsi) əsasında müəyyən olan Keynsin artım modelini təklif etmişlər. Modelin zəif cəhətlərindən biri tarazlıq səviyyəsi daim dəyişən kapitalist ölkələrində iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi zamanı bu prosesin qeyri-stabilliklə üzvləşməsidir. Bu səbəbdən Harrod-Domar modeli qısa müddətli iqtisadi artımın təhlillərində geniş istifadə edilməyə başlandı. Qısa müddətli artım templərinə əsaslanan uzun müddətli iqtisadi artımı müəyyən edən Harrod-Domar modeli əsasında 1956-cı ildə Solou faktorların sabit proporsiyası fərziyyəsini dəyişdirməklə yeni iqtisadi artım modelinin nəzəri çərçivəsini təklif etmişdir. Model neo-klassik fərziyyələri və ekzogen dəyişənləri nəzərə alsa belə, iqtisadi artım modelləri arasında sadə, lakin kifayət qədər dəqiq təhlillər etməyə imkan vermişdir. Nəzəri çərçivəsi bu gündə geniş tətbiq olunan Solou modelinin bir sıra məhdudiyyətləri mövcuddur: 1) məcmu buraxılışın işçi qüvvəsinə nisbəti tarazlı artımda (steady state) tam ekzogenidir; 2) mikro səviyyəli qərarlar (ev təsərrüfatı və şirkət) nəzərə alınmır; 3) ölkələrin həyat standartları səviyyələrində mövcud kəskin fərqləri izah edə bilmir. Daha sonra Ramseyin nəzəri model çərçivəsi əsasında 1965-ci Kupmans iqtisadi artım modelini bir qədər də genişləndirmişdir. Belə ki, onun modelinə Solou modelinin məhdudiyyətlərindən olan ev təsərrüfatlarının və şirkətlərin qərarları daxil edilmişdir. Bu yanaşma makroiqtisadi fundamentallarda mikroiqtisadi subyektlərin iştirakını nəzərə alır. Modelin əsas məhdudiyyətlərindən biri iqtisadi artımın digər modellər kimi istehlak, işçi qüvvəsi və texnologiya faktorundan asılı olmasıdır.

1950-80-ci illərdə geniş miqyasda istifadə olunan iqtisadi artım modelləri tarazlı artımı (steady state growth) ekzogen izah etməyə cəhd etmişlərsə, 1986-cı ildə Romer və daha sonra 1988-ci ildə Lukasın qurduğu modellər iqtisadi artımı endogen olaraq texnologiya əsasında müəyyən etmişlər. Onların endogen iqtisadi artım modeli texnologiyayı tədqiqat və innovasiya əsasında izah etmişdir. Bu modellərin nəzəri çərçivəsi qısa müddətli proqnoz və təhlillərin hazırlanması ilə yanaşı uzunmüddətli iqtisadi fluktasiyaların tədqiqinə də imkan verir. Mövcud nəzəri modellərdən istifadə edilərək müxtəlif ölkələrin iqtisadi artımı hesablanmış və digərləri ilə müqayisə edilmişdir (Barro və Sala-i-Martin, 2003). Modellərin qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr modellərin nə dərəcədə nəzəri və empirik çərçivəsinin real iqtisadi duruma (verilənlərin əks etdirdiyi vəziyyətə) uyğun olduğunu göstərir (Paqan, 2003).

Qeyd etmək lazımdır ki, modellərin empirik qiymətləndirilməsi zamanı bir çox modellər ölkələr arasında fərqli iqtisadi artımı izah edə bilməmiş və bu səbəbdə, empirik modellərin tətbiqi hələ ki, kafi hesab oluna bilməz. Empirik modellərin müxtəlif çatışmazlıqlara malik olmasına baxmayaraq, onların hər biri ayrı-ayrılıqda iqtisadi artımın nəzəriyyədə göstərilən əsas fundamentalları real faktlar əsasında qiymətləndirməyə və nəticədə iqtisadi artımın həqiqi determinantlarını tapmağa yönəlmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi artım modellərinin empirik tədqiqi təcrübəsi çox yaxın keçmişə (1990-cı illər) təsadüf edir. Lakin, buna baxmayaraq, artıq iqtisadi artımın empirik təhlilin geniş yayılmış üç metodu mövcuddur. Bunlara: Artım uçotu (growth accounting), Artım reqressiyası (growth regression) və Artım diaqnostikası (growth diagnostics) aiddir. İqtisadi artım modellərinin təhlili məqsədilə təcrübədə digər empirik metodlar da istifadə olunur. Real Biznes Tsiklləri modeli (Real Business Cycles), Tətbiqi Ümumi Tarazlıq (computable general equilibrium), Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq Modeli (dynamic stochastic general equilibrium) kimi makroiqtisadi modellər, beynəlxalq bençmarklama (international benchmarking) və firma səviyyəsində mikroiqtisadi təhlillər bu metodların tərkibinə daxil ola bilər. Lakin, adı çəkilən metodlarda təhlil obyektini iqtisadi artım problemi ilə

yanaşı digər makroiqtisadi fundamentallar (faiz dərəcəsi, inflyasiya, məzənnə və s.) olduğu üçün üçün modellər empirik (tam) iqtisadi artım modelləri hesab edilmir.⁴

1. Artım uçotu. Artım uçotu dedikdə, ÜDM-in artımının istehsal faktorları (kapital və işçi qüvvəsi) və texnologiyalar kimi komponentlərə ayrılması nəzərdə tutulur. Artım uçotunun nəzəri əsası Solounun 1957-ci ildə çap edilmiş məqaləsində əks etdirilmişdir. Bu üsul iqtisadi artımın fundamental determinantlarını müəyyən etmək məqsədi ilə empirik alət kimi geniş istifadə olunur. Bu metod məcmu buraxılışda işçi qüvvəsi və kapitalın payını hesablamaq məqsədilə aşağıdakı standart istehsal funksiyası (Kobb-Duqlas) ilə başlayır və daha sonra ümumi faktor məhsuldarlığını (ÜFM) qalıq kimi tapmağa imkan verir.
2. Artım reqressiyası. Artım reqressiyası ölkələrarası və ya zaman sıralı müxtəlif ekonometrik modellər qurmaqla uzunmüddətli iqtisadi artımın fundamental detarminantlarını tapmağa yönəlib. Artım reqressiyası sahəsində Sala-i-Martin (1997), Barro (2003) və başqa bu kimi iqtisadçılar empirik tədqiqatlar aparmışlar. Artım reqresiyasının baza metodologiyası aşağıdakı formada reqressiya tənliyinə əsaslanır:

$$y = \beta_0 + \beta_1 * x_1 + \beta_2 * x_2 + \beta_3 * x_3 + \dots + \beta_k * x_k + \varepsilon$$

Burada y iqtisadi artım vektoru, $x_1, \dots, x_k$ izahedici dəyişənlər (artımın determinantları) vektoru, ε isə xətdir.

3. Artım diaqnostikası Artım diaqnostikası dedikdə, hər hansı bir ölkənin iqtisadi artımını ləngidən həlledici məhdudiyyətlərinin (binding constraint) tapılması başa düşülür. Hausman, Rodrik və Velasco (2005) tərəfindən təklif edilmiş bu metod iqtisadi artımın determinantlarının bir-birinin əvəzləyicisi deyil, tamamlayıcısı olduğu ideyasına söykənir. İqtisadi artımın həlledici məhdudiyyətlərini müəyyən etmək məqsədilə artımın qərarvermə ağacı qurulur və təhlil

⁴ Vüqar Əhmədov, Gülzar Tahirova. İqtisadi artımın empirik modelləri. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankının rəsmi veb saytı. http://www.cbar.az/assets/3359/JURNAL_I_RUB_5-12_.pdf

yuxarıdan aşağı prinsipi ilə aparılır. Artım diaqnostikası düsturla ifadə olunur:

$$du/d\tau_i = -\lambda_i + \sum_i \lambda_i \partial(\mu_i^s - \mu_i^p)/\partial \tau_i$$

Burada, rifah səviyyəsi, τ_i i-ci fəaliyyətdə distorsiya, μ_i^s və μ_i^p i-ci fəaliyyətin müvafiq olaraq s-ci cəmiyyət və p-ci özəl subyekt tərəfindən xalis marjinal təsirlənməsi, λ_i isə i-ci fəaliyyətdəki distorsiya səbəbindən yaranan məhdudluğu əks etdirən Laqranj vuruğudur. Ən yüksək vuruğa malik olan distorsiya həlledici məhdudluqdur. Birbaşa effekt rifaha müsbət töhfə verir. Lakin, dolayı təsirlə birbaşa təsir arasındakı fərq əsasən distorsiyanın xalis effekti dəyişə bilər (dolaylı təsir birbaşa təsirdən böyük və mənfi olsa xalis təsir neqativdir və ya əksinə).

İqtisadi artım modellərinin empirik təhlil metodları ilə tanış olduqdan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, bu sahədə hələ də yekdilliklə qəbul edilmiş bir metod mövcud deyildir. Hər bir metodun öz müsbət tərəfləri ilə yanaşı bir sıra çatışmazlıqları da mövcuddur ki, bu da həmin metodlardan hər hansı bir ölkənin təcrübəsində istifadə edildiyi zaman çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Modellərin qiymətləndirilməsi zamanı ölkə spesifikasiyası və fərziyyələrin uyğunsuzluğu yaranır. Azərbaycan Mərkəzi Bankında (AMB) iqtisadi artım modellərinin empirik təhlili metodlarının hər üçü vasitəsilə iqtisadi artım tədqiq edilir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində hər bir metod üzrə məqalənin nəzəri bölməsində qeyd edilən ümumi çatışmazlıqlar ilə yanaşı, digərspesifik məsələlərin də mövcud olması müəyyən edilmişdir. Artım uçotu üzrə. Müvafiq statistik xüsusiyyətlər və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, aparılmış qiymətləndirmələrə görə ümumi iqtisadi artımın təqribən 70-80%-i Ümumi Faktor Məhsuldarlığının (ÜFM) payına düşür. Bəzi illər üzrə isə bu göstərici 80%-lik səviyyədən aşağı enir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu pay Barro və Sala-i-Martinin inkişaf etmiş ölkələr üçün 1960-1995-ci illər üzrə apardığı hesablamalarda 50%-dən də aşağıdır.⁵

Bu baxımdan, hazırkı şəraitdə Azərbaycanda iqtisadi artımın təhlilində artım uçotu metodununun nəticələrini əsas götürmək məqsədəuyğun hesab edilmir.

⁵ Barro, J.R. and Sala-i-Martin, X., 2003. Economic Growth. Second edition, Cambridge, Mass.: MIT Press.

Artım reqressiyası üzrə. Ölkənin əsas makroiqtisadi göstəriciləri barədə informasiyanın qısa zaman kəsiyi üçün mövcud olması və ümumilikdə, müstəqillikdən bəri iqtisadiyyatın bir neçə struktur dəyişikliklərinə, müxtəlif sahələrdə aparılan islahatlar, xarici və daxili iqtisadi amillərin təsiri altında formalaşan biznes tsikllərinə məruz qalması artım reqressiyasının statistik əhəmiyyətliyini azaldır. Reqressiya modellərinin müstəqillik dərəcəsi yüksəldikcə, Azərbaycanda iqtisadi artımın fundamentallarını tapmaq imkanları da artacaqdır. Bu baxımdan, uzunmüddətli perspektivdə, artım reqressiyasına tədqiqatlarda xüsusi yer ayırmaq məqsədəuyğundur.

Artım diaqnostikası üzrə. Artım diaqnostikası metodikasına görə iqtisadi artımın əsas motivi məhsuldar kapitalı yüksəltmək olduğu halda, Azərbaycan kimi zəngin, sürətli iqtisadi artım müşahidə olunan ölkələrdə əsas vəzifə kimi dayanıqlı artım, o cümlədən sektoral, sosial və regional balans daha böyük aktualıq kəsb edir. İqtisadi artımın həm sürətlilik, həm də dayanıqlılıq kontekstində diaqnostikası məqsədlə inkluziv artım yanaşmasında faydanlanmaq daha məqsədəuyğundur. Çünki, artım diaqnostikası aparılarkən, məqsəd təkəcə yeni iqtisadi imkanların yaradılması deyil, həmçinin bu imkanlara bərabər çıxış şəraitinin təmin edilməsi də diqqətdən qaçmamalıdır. Bu baxımdan, inkluziv artım diaqnostikası özündə iki böyük həlqənin (iqtisadi artım və sosial inkluzivlik) diaqnostikasını birləşdirməlidir.

2.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyəti və tənzimlənməsi vasitələri

Formalaşmış sistemdən fərqli olaraq keçid iqtisadiyyatı iki müxtəlif sistemin (əvəz edən və əvəz olunan sistemin) elementlərinin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi sistem və yaxud systemsizlikdir. Keçid dövrü iqtisadiyyatı çoxukladlı iqtisadiyyat olmaqla yanası, çoxsaylı təsərrüfat formaları arasında bazar əlaqələrinin hələ formalaşmadığı, həm köhnə və həm də yeni idarəetmə mexanizminin ünsürlərini özündə birləşdirən mürəkkəb və ziddiyyətli bir iqtisadiyyatdır. Formalaşmış iqtisadi

sistemlərdə dövlətin tənzimləmə funksiyası əsasən sistem çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması və onların nəticələrinin yumşaldılmasından ibarətdirsə, keçid iqtisadi sistemlərində tənzimləmə predmetinə həmçinin yeni sistem elementlərinin yaradılması və köhnə sistem elementlərinin ləğvi kimi yeni funksiyalar əlavə olunur. Yeni formalasan qarışıq iqtisadiyyat daha çox bazar münasibətlərinə söykəndiyinə görə, bu zaman onun əsaslarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən qarışıq iqtisadiyyat özündə ikili iqtisadi sistemin milli ünsürlərini cəmləşdirdiyinə görə bu mərhələdə yeni formaların yaradılması da keçid iqtisadiyyatının təməl ünsürlərində hesab edilməlidir.

Bunlarla yanısı sahibkarlığın formalaşdırılması, mülkiyyətin quruluşunun, habelə xalq təsərrüfatının quruluşunun, bütövlükdə təkmilləşdirilməsi də keçid iqtisadiyyatının mühüm xarakterik ünsürlərindən hesab olunur. Bununla yanısı iki antaqonist sistem elementlərinin formalaşdırdığı qeyri-müəyyən, qeyri-qanunauyğun proseslər məcmusu dövlətin iqtisadi rolunu özünəməxsuslaşdırır. Deməli, keçid iqtisadiyyatında dövlətin iqtisadiyyatı, o cümlədən iqtisadiyyatın inkişaf templərinin (iqtisadi artımı) tənzimlənməsi zəruriyyəti daha da aktuallaşır. Keçid iqtisadiyyatına qədəm qoyan ölkələrin iqtisadi tarixlərinin qısa təhlil etməklə biz onların keçid dövrünün ilk mərhələlərində ciddi iqtisadi tənəzzüllə qarşılaşdığının şahidi olarıq (cədvəl 2.1).

Təbii ki, tənəzzül zolağının dərinliyi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bir-birindən fərqlənmişdir (misal üçün, böhran nəticəsində Özbəkistan öz ÜDM-sinin 19,5%-ni itirmişdirsə, Azərbaycan 63%-ni itirmişdir). İqtisadi tənəzzüllərdəki olan bu fərqliliklər iqtisadi transformasiyanın yaratdığı böhrana milli səviyyədə yeni faktorların əlavə olunmasından irəli gəlir.

Lakin, bütün bu fərqliliklərə baxmayaraq keçid iqtisadiyyatının ilk mərhələsində iqtisadi geriləməni formalaşdıran tənəzzül keçid dövrünün ilkin mərhələsinin qanunauyğunluğu kimi təzahür edir və bütün keçid ölkələri üçün xarakterikdir.

Keçid böhranı zamanı postsovet ölkələrində ÜDM-nin dinamikası⁶

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Azərbaycan	100	88,3	87,7	67,9	52,2	41,9	37
Belorusiya	100	98	96,8	87,5	80,8	70,6	63,3
Qazaxıstan	100	99	88,1	83,4	75,8	66,2	60,8
Qırğızıstan	100	96,5	83,2	70,3	56,2	53,1	56,9
Rusiya	100	97	92,2	78,8	71,9	62,8	60,2
Moldava	100	97,6	80,5	57,2	56,5	39	38,3
Tacikistan	100	100,2	91,7	62,1	52	40,9	35,8
Türkmənistan	100	101,8	97	82,5	83,7	69,2	64,2
Gürcüstan	100	84,9	67	36,9	26,1	23,4	24
Ukrayna	100	96,4	88	79,2	68	52,4	46
Ermənistan	100	94,5	83,4	48,8	44,3	46,7	49,9
Özbəkistan	100	99,2	98,7	87,7	85,7	81,2	80,5

Bütün bu qeyd etdiyimiz amillər (yeni sistem elementlərinin formalaşdırılması, köhnə sistem elementlərinin tədricən ləğvi, iqtisadi geriləmənin yumşaldılması və iqtisadi artım əldə edilməsinə şərait yaradılması və digər iqtisadi funksiyalar) keçid dövründə dövlətin tənzimləmə bazasını genişləndirir və keçid iqtisadiyyatında səmərəli dövlət tənzimlənməsini daha da zəruri edir. Bu baxımdan keçid iqtisadiyyatında dövlətin yerinə yetirməli olduğu funksiyaların da sayı artır və onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı.
2. Bazar infrastrukturunun, o cümlədən, əmtəə və fond birjalarının yaradılması.

⁶*Economic Survey of Europe Cinema and weus york 1999 worp 65(Sept)*

3. İqtisadiyyatın inhisardan azad edilməsi və rəqabət mühitinin yaradılması əsasında bazar tarazlığına nail olunması.

4. Qiymətlərin liberallaşdırılması, tələb-təklif münasibəti əsasında qiymətin müəyyən edilməsi.

5. Ölkədə düzgün pul-kredit siyasəti aparılmasını nəzərdə tutan maliyyə-iqtisadi sabitləşdirmənin həyata keçirilməsi.

6. Əhalinin müvafiq hissəsinin bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmasının təmini məqsədilə güclü sosial müdafiə sisteminin təşkili.

7. Əhalinin tələbatını ödəmək məqsədilə fəal struktur-investisiya siyasəti yürütmək əsasında iqtisadiyyatın sosial istiqamətə yönəldilməsi.

Bütün bu funksiyaların uğurla reallaşdırılması isə iqtisadiyyatı tənəzzül dalğasından tərəqqi fazasına keçirməkdə həlledici rol oynayır. Bildiyimiz kimi, uzunmüddətli və sürətli iqtisadi artım tempi sağlam iqtisadiyyatın nəticəsidir və keçid iqtisadiyyatı da məhz belə sistem formalaşdırmağa istiqamətlənib.

Keçid iqtisadiyyatında iqtisadi artımın tənzimlənməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin vasitələri (metodları) birbaşa (inzibati) və dolay (iqtisadi) olmaqla iki qrupa bölünür. Müasir dövrdə iqtisadi artımın tənzimlənməsi sahəsində inzibati və bazar mexanizmlərinin özünəməxsus simbiozu formalaşmışdır. Keçid dövründə iqtisadi artımın tənzimlənməsi sahəsində inzibati metodların tətbiqi az əhəmiyyətli olmasa da, bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinin özündə daha parlaq şəkildə də əks etdirən iqtisadi metodların səmərəli tətbiqi zənnimizcə daha məqsədəuyğundur. Təbii ki, iqtisadi və inzibati metodlar praktikada üzvi vəhdətdədir və hər bir iqtisadi tədbir inzibati vasitələrlə realizə olunur. Lakin, buna baxmayaraq, iqtisadi metodların tətbiqi inzibati metodların tətbiqindən fərqli olaraq seçim qərarının dövlətdən bilavasitə təsərrüfat subyektinə ötürülməsi kimi əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir. Dövlətin iqtisadi artımı tənzimlənməsi vasitələrini iqtisadi və inzibati vasitələr qismində cədvəl 2.2-dəki kimi qruplaşdırmaq olar.

Bazar iqtisadiyyatı artıq formalasan sənayeləşmiş ölkələrdə iqtisadiyyat Keyns kəsiyində olanda dövlət qeyd etdiyimiz iqtisadi vasitələri müxtəlif vəziyyətdə əlaqələndirərək “ucuz” pul, stimullaşdırıcı fiskal siyasəti həyata keçirməklə iqtisadi

Dövlətin iqtisadi artımı tənzimlənməsi vasitələri

Vasitələr	Onların tərkibi
Dolaylı vasitələr	Maliyyə siyasəti, vergi siyasəti və pul – kredit siyasəti:
a) maliyyə siyasəti	Maliyyə resurslarının cəlbə, bölgüsü və yenidən bölgüsü, subsidiyalar, dotasiyalar, subvensiyalar.
b) vergi siyasəti	Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi və diferensiallaşdırılması, vergi güzəştləri, sürətləndirilmiş amortizasiya və s.
c) pul – kredit siyasəti	Faiz stavkasının dəyişdirilməsi, bankların məcburi ehtiyat normalarının tənzimlənməsi, açıq bazarda əməliyyatlar, komməriya banklarının maliyyələşdirilməsi və s.
Birbaşa vasitələr	Dövlət sifarişləri, hüquqi və inzibati tənzimləmə, proqramlaşdırma, iqtisadi-sosial proqnozlaşdırma, dövlət investisiyaları və dövlət sahibkarlığı və s.

fəallığı canlandırma və iqtisadiyyatda işləyən adam-saatların miqdarını artırma bilər. Bundan əlavə dövlət sifarişləri, dövlət sahibkarlığı da iqtisadiyyatda tsiklik işsizlik mövcud olan zaman mühüm təsirlərə malik olur. əksinə, iqtisadiyyat klassik kəsikdə olanda “bahalı” pul siyasəti və destimullaşdırıcı fiskal siyasətin reallaşdırılması zəruri olur.

Bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin iqtisadi tarixini təhlil etsək görərik ki, bu tip ölkələrdə böhranların əsasən məcmu təklifin məcmu tələbi üstələməsi nəticəsində iqtisadi müvazinətin pozulması ilə bas verir. İfrat istehsal böhranı isə mənfəət ardınca qaçan sahibkarların daha çox məhsul istehsalına can atması nəticəsində bas verir. Başqa sözlə, bu ölkələrdə məcmu təklifin məcmu tələbi üstələməsi və yaxud da məcmu tələbin məcmu təklifdən (məcmu təklifin sürətlə artması nəticəsində) geri qalması iqtisadi böhranları şərtləndirir. Buna görə də bu tip böhranlarda məcmu tələbin artırılması istiqamətində tədbirlər böhran reseptinin əsasını təşkil edir. Təklifin özünə bərabər tələb yaratdığına əsaslanan klassik iqtisadi nəzəriyyədən fərqli olaraq (bir sahibkarın təklifi digərinin tələbi olduğuna görə prinsip etibarilə təklif

özünə bərabər tələb yaradır) keynsçilik gəlirlərin bir hissəsinin yığıma ayrıldığını və investisiya qoyuluşu ilə yığım arasında bərabərliyin olmamasının dövlətin məcmu tələbi tənzimləmək zəruriyyətini yaratdığını qeyd edirlər. Deməli, ifrat istehsal böhranları ilə qarşılaşan sənayeləşmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində iqtisadi artım tempinin tənzimlənməsində məcmu tələbin tənzimlənməsi və kəsirli büdcə siyasəti vasitəsilə (büdcə defisiti, büdcə xərclərinin artırılması və deməli, məcmu tələbin artırılması) iqtisadi artımın tənzimlənməsi mümkündür. Keçid iqtisadiyyatlarının təcrübəsinin təhlili isə göstərir ki, bu tip ölkələrdə iqtisadi böhranlar ifrat istehsal böhranları deyil, keçid böhranlarıdır. Keçid böhranları isə ifrat istehsal böhranlarından fərqli olaraq istehsalın kəskin azalması zəminində bas verən böhranlardır. Bu böhranlar məcmu təklifin məcmu tələbi üstələməsi ilə deyil, məcmu təklifin gerilməsi zəminində bas verir. Yeni iqtisadi sistemə keçidlə köhnə prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin sıradan çıxması ölkə miqyasında real istehsalın həcmi kəskin sürətdə aşağı salmaqla yanası kütləvi işsizlik də formalaşdırır. Bundan əlavə inqilabi keçidin əsas əlamətləri olan sürətli liberallaşma, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsinin formalaşdırdığı sürətli inflyasiya da iqtisadiyyatda kəskin staqflyasiyanın (işsizliyin və inflyasiyanın birgə artması) yaranmasına səbəb olur. BVF-nin keçid böhranlarının aradan qaldırılması resepti isə “bahalı pul” siyasətinə əsaslanır və ilk olaraq inflyasiyanın aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Keçid ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, “bahalı pul” siyasəti inflyasiyanın qarşısını alsa da, milli istehsalın böhranını daha da sürətləndirir və ölkənin rəqabət qabiliyyətini aşağı salır, işsizliyi daha da kütləviləşdirir. Təhlil göstərir ki, bu ölkələrdə klassik bazar böhranlarının elementləri yoxdur və bu tip böhranlarda həm işsizlik, həm də sürətli (bəzən hiper səviyyədə) inflyasiya müşahidə olunur. Normal bazar institutlarının və bazar şüurunun formalaşmaması klassik artım reseptlərini uğursuzluğa düşür edir. Qeyri-sabit və təhlükəli iqtisadi mühit isə xarici və milli sahibkarların öz pullarını sərmayə etməsinin qarşısını alır. Bütün bunların yaratdığı pessimist əhval-ruhiyyə isə böhranı daha da kəskinləşdirir. Böhran nəticəsində ölkənin maliyyə sisteminin iflic vəziyyətə düşməsi isə öz növbəsində dövlətin manevr ehtiyatlarını məhdudlaşdırır. Bu ümitsizlik situasiyasında artımın bərpası və

ölkənin dirçəlməsi üçün başlanğıc dayaq nöqtəsinə -“ilkin təkana” çox böyük ehtiyac yaranır. “İlkin təkana” kimi xarici yardım, iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlbi, hər hansı bir rəqabət qabiliyyətli resursun ilk növbədə istismarına başlanmasını göstərmək olar. Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün aradan qaldırılması və iqtisadi artıma nail olunması məqsədilə “ilkin təkana” kimi iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlbi həyata keçirildi. Bunun üçün zəngin neft və qaz resursları ilkin faktor kimi götürüldü. Keçid ölkəsi olan Azərbaycanda son illər əldə edilən iqtisadi artımı və onun təmin edilmə üsullarını ətraflı surətdə nəzərdən keçirək. Son illər əldə edilmiş iqtisadi sabitlik fonunda aparılan iqtisadi islahatlar bazar iqtisadiyyatının infrastrukturunun formalaşması istiqamətində mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Ölkənin iqtisadi tənəzzüldən tərəqqiyə keçməsi əhalinin sosial iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş və sonrakı inkişaf üçün maliyyə nəticələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Əldə edilmiş iqtisadi artım onun yaranma mənbələrindən asılı olmayaraq əhalinin maddi rifah halını yüksəltmiş və iqtisadi təhlükəsizliyin ilkin bazasının formalaşması istiqamətində mühüm mərhələ olmuşdur.

Keçid ölkəsi olan Azərbaycanda son illər əldə edilən iqtisadi artımı və onun təmin edilmə üsullarını ətraflı surətdə nəzərdən keçirək. Son illər əldə edilmiş iqtisadi sabitlik fonunda aparılan iqtisadi islahatlar bazar iqtisadiyyatının infrastrukturunun formalaşması istiqamətində mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Ölkənin iqtisadi tənəzzüldən tərəqqiyə keçməsi əhalinin iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərmiş və sonrakı inkişaf üçün maliyyə nəticələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə iqtisadi artımın təmin olunması və onun davam etdirilməsi iqtisadi islahatlar dövrü yaşayan respublikamız üçün mühüm vəzifələrdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində dərinləşən iqtisadi böhran vəziyyətində yaşamış Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə davam edən geriləmə prosesinin qarşısını tam ala bilmiş və inkişaf istiqamətində dönüş yaranmasına nail olmuşdur. Belə ki, 1991-1995-ci illər ərzində iqtisadiyyatın sahələrində istehsal olunmuş ümumi daxili məhsul hər il 1320 faiz azalırdısa, 1996-cı ildə onun həcm indeksi 1995-ci ilə nisbətən 1,3 faiz artmış və sonrakı dövrlərdə bu artım davam etmişdir. Belə ki, 1997-ci ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 5,8

faiz, 1998-ci ildə 10,0 faiz, 1999-cu ildə 7,4 faiz olmuş, 2000-ci ildə 11,1 faiz, 2001-ci ildə 9,9 faiz, 2002-ci ildə 10,6 faiz, 2003-ci ildə 11,2 faiz, 2004-cü ildə 10,2 faiz, 2005-ci ildə 26,4 faiz, 2006-cı ilin yekunlarına əsasən isə 34,7 faiz təşkil etmişdir.

Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət və görülmüş işlər nəticəsində, ölkəmizdə son 10 ildə ümumi daxili məhsul istehsalı real ifadədə 2.4 dəfə, o cümlədən sənaye 2.3 dəfə, kənd təsərrüfatı 1.4 dəfə, tikinti sektoru 3.1 dəfə, nəqliyyat sektoru 2.2 dəfə, rabitə və informasiya sektoru 5.5 dəfə artmışdır. 2006-2015-ci illər ərzində adambaşına ÜDM istehsalı üzrə 2.1 dəfə artım qeydə alınmış, qeyri-neft sektoru üzrə yaradılmış əlavə dəyər real ifadədə 2.3 dəfə artmışdır və cədvəl 2.3-də verilmişdir.

Cədvəl 2.3

Azərbaycan Respublikasının əsas sosial - iqtisadi
göstəricilərin indeksləri⁷

	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul	126,4	125,0	109,3	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8
Sənaye məhsulu	133,5	124,0	108,6	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3
Kənd təsərrüfatı məhsulu	107,5	104,0	103,5	97,8	105,8	106,6	104,9	97,4
Kapital qoyuluşu	117,2	119,8	81,6	121,2	127,3	118,5	115,1	98,3
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	109,4	115,1	104,0	103,2	103,6	103,6	103,4	101,9
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	104,8	108,0	106,9	104,5	107,5	108,4	108,0	104,7
Bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi - cəmi	113,0	114,9	108,7	108,8	110,2	109,6	109,9	110,0
İaşə dövriyyəsi	126,1	135,7	117,1	116,3	122,6	118,8	116,0	118,2
Əhaliyə pullu xidmətlər - cəmi	126,1	133,8	112,5	110,8	107,8	108,0	108,2	107,2
Orta aylıq əmək haqqı	124,3	144,8	108,6	111,2	109,9	109,4	106,7	104,5
Əhalinin gəlirləri	122,3	142,7	109,0	113,3	119,2	113,9	108,0	104,8
Əhalinin xərcləri	117,3	137,1	109,6	110,5	115,2	110,7	114,1	111,6
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər	112,6	122,6	109,6	108,1	110,5	113,1	104,7	103,6
İstehlak qiymətləri indeksi	109,6	116,7	101,5	105,7	107,9	101,1	102,4	101,4
Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi	117,3	117,7	80,6	130,5	133,5	104,5	96,1	94,9

⁷ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır

2015-ci ildə də ölkədə iqtisadi artım qeydə alınmış, qeyri-neft sahələrinin və regionların davamlı inkişafına nail olunmaqla iqtisadiyyatın şaxələnməsi sürətlənmiş, innovativ və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli investisiya və rəqabət mühiti yaradılmışdır .

Cədvəl 2.4

Azərbaycan Respublikasında Ümumi Daxili Məhsul istehsalının 1990-2015-ci illər üzrə dinamikası⁸

	Cəmi			Adambaşına			1\$= manat	1avro= manat
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə	manatla	dollarla	avro ilə		
1990	0,3	2443,3	-	0,1	346,3	-	0,0001	-
1991	0,5	703,1	-	0,1	98,3	-	0,0008	-
1992	4,8	1309,8	-	0,7	180,4	-	0,0037	-
1993	31,4	1326,9	-	4,3	179,9	-	0,0237	-
1994	374,7	1629,3	-	50,1	217,9	-	0,2300	-
1995	2133,8	2415,2	-	282,1	310,3	-	0,8835	-
1996	2732,6	3180,8	-	357,2	416,1	-	0,8591	-
1997	3158,3	3960,7	-	409,2	513,2	-	0,7974	-
1998	3440,6	4446,4	-	441,5	570,6	-	0,7738	-
1999	3775,1	4583,7	4299,2	480,1	582,9	546,8	0,8236	0,8781
2000	4718,1	5272,8	5687,2	593,2	662,9	715,1	0,8948	0,8296
2001	5315,6	5707,7	6373,6	661,7	710,5	793,5	0,9313	0,834
2002	6062,5	6235,9	6603,3	747,5	768,9	814,2	0,9722	0,9181
2003	7146,5	7276,0	6431,9	872,7	888,5	785,4	0,9822	1,1111
2004	8530,2	8680,4	6980,0	1030,4	1048,5	843,2	0,9827	1,2221
2005	12522,5	13238,7	10603,3	1494,3	1579,8	1265,3	0,9459	1,181
2006	18746,2	20983,0	16713,8	2208,2	2471,6	1968,8	0,8934	1,1216
2007	28360,5	33050,3	24126,3	3296,6	3841,7	2804,4	0,8581	1,1755
2008	40137,2	48852,5	33174,0	4603,7	5603,3	3805,1	0,8216	1,2099
2009	35601,5	44297,0	31738,9	4033,2	5018,2	3595,6	0,8037	1,1217
2010	42465,0	52909,3	39952,0	4753	5922	4471,7	0,8026	1,0629
2011	52082,0	65951,6	47377,4	5752,9	7285	5233,3	0,7897	1,0993
2012	54743,7	69683,9	54180,2	5966,1	7594,3	5904,7	0,7856	1,0104
2013	58182,0	74164,4	55826,1	6258,3	7977,4	6004,9	0,7845	1,0422
2014	59014,1	75234,7	56581,1	6268,0	7990,8	6009,6	0,7844	1,0430
2015 *	54352,1	52969,5	47761,1	5703,7	5558,7	5012,1	1,0261	1,1380

⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır

İqtisadi və sosial tərəqqinin əsas göstəricisi olan ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı 2015-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 1.1 faiz artaraq 54.4 milyard manata çatmışdır. ÜDM-in hər nəfərə düşən həcmi 5703.7 manat (5558.7 ABŞ dolları) təşkil etmiş və 0.1 faiz azalmışdır (cədvəl 2.4).

Ötən il ərzində malların istehsalında 28.4 milyard manat, xidmətlərin istehsalında isə 21.4 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır.

Hesabat ilində iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru 1.1 faiz artmış, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ildəki 61.3 faizdən 69.3 faizə yüksəlmişdir. Ümumi daxili məhsulun 30.7 faizi neft-qaz istehsalı və emalı sahələrinin payına düşmüşdür. Neft sektoru əvvəlki ilə nisbətən 1.2 faiz artmışdır (cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun istifadəsi⁹

	2005				2010				2015			
	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb	I rüb	II rüb	III rüb	IV rüb
Ümumi daxili məhsul	2371,2	2846,4	3707,6	3597,3	9629,5	10771,8	10672,2	11391,5	11525,0	14129,9	14391,8	14305,4
Ev təsərrüfatlarının istehlakı	1207,5	1289,8	1388,2	1389,1	4032,1	4054,8	3945,3	4683,1	5759,5	7535,8	8342,4	8697,1
Dövlət idarələrinin istehlakı	274,8	285,2	334,6	410,5	877,2	1107,6	1261,0	1375,0	1398,1	1509,2	1901,4	1992,3
Əsas fondların ümumi yığılımı	1212	1213	1397,1	1350,8	1717,0	2170,3	2083,6	1743,6	2880,1	3455,5	4440,7	4767,1
Əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi	4,9	5,1	8,5	9,8	-8,0	-9,4	-13,5	-14,6	10,0	10,8	13,0	14,2
Mal və xidmətlərin ixracı	1406,2	1848,1	2343,5	2284	4464,8	5373,0	6511,6	6711,1	4798,9	5435,1	4944,4	5374,4
Mal və xidmətlərin idxalı	1625,2	1659,8	1667,1	1672,4	1929,5	1716,7	2580,8	2555,3	3718,9	4236,6	4909,4	6063,0
Statistik fərq	-109,0	-135,0	-97,2	-174,5	475,9	-207,8	-535	-551,4	397,3	420,1	-340,7	-476,7

2015-ci ildə sənayenin qeyri-neft sahələrində əlavə dəyər 10.0 faiz, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində 6.6 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrində 14.0 faiz, informasiya və rabitədə 6.8 faiz, ticarət və

⁹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır

nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində 10.9 faiz, sosial və digər xidmətlər sahəsində 1.7 faiz artmış, tikintidə 13.4 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında isə 1.7 faiz azalmışdır.

2015-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in 33.9 faizi sənayedə, 12.2 faizi tikintidə, 10.0 faizi ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə xidmətlər sahəsində, 6.2 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, 5.4 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatında, 2.7 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri sahəsində, 2.0 faizi informasiya və rabitədə, 19.3 faizi sosial və digər xidmət sahələrində istehsal olunmuş, məhsula və idxala görə ödənilmiş xalis vergilərin payı 8.3 faiz təşkil etmişdir (cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı, ümumi daxili məhsulun həcmi, cari qiymətlərlə, milyon manatla¹⁰

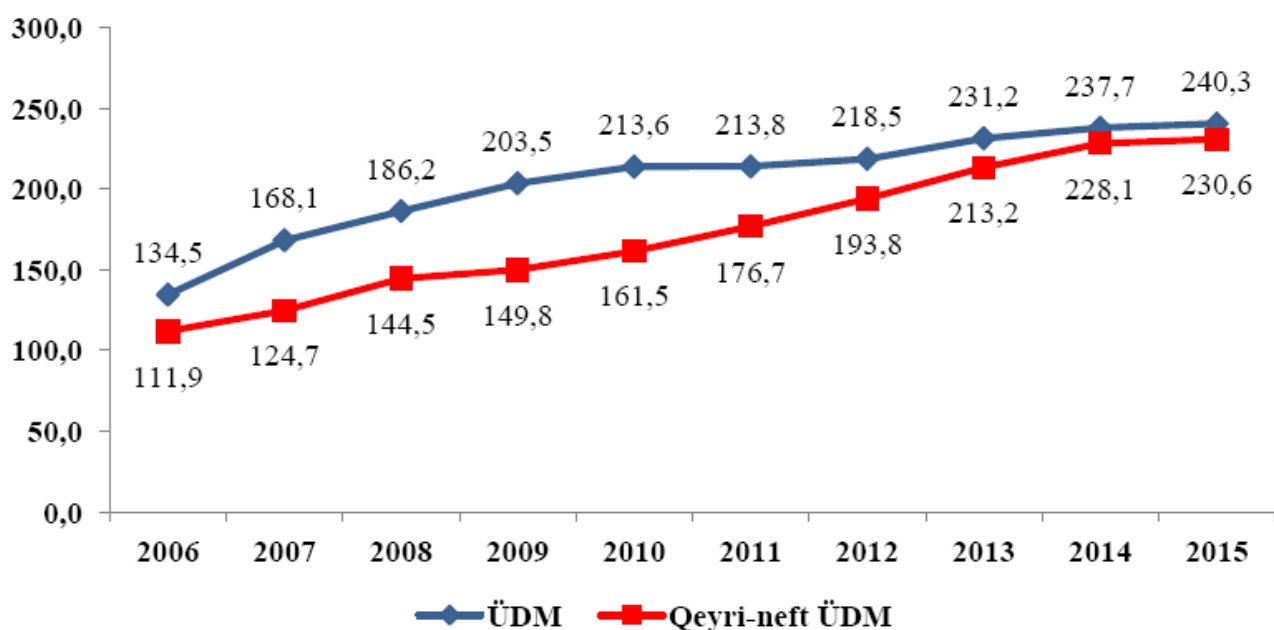
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	4 718,1	12 522,5	42 465,0	52 082,0	54 743,7	58 182,0	59 014,1	54 352,1
o cümlədən:								
neft-qaz sektoru	1 371,0	5 520,9	20 409,5	25 829,9	24 487,3	23 778,1	21 405,2	15 346,2
qeyri-neft sektoru	3 055,9	6 055,1	19 179,0	23 196,1	26 864,4	30 525,9	33 195,9	34 500,9
Məhsula və idxala xalis vergilər	291,2	946,5	2 876,5	3 056,0	3 392,0	3 878,0	4 413,0	4 505,0

Görülmüş işlərin nəticəsi olaraq, son illərdə olduğu kimi, ötən ildə də qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli artım qeydə alınmışdır. Belə ki, 2015-ci ildə ölkənin qeyri-neft sektorunda 37.7 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və əvvəlki illə müqayisədə 1.1% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8.0 faiz bəndi artaraq 69.3% təşkil etmişdir. 2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımına qeyri-neft sektoru 0.7 faiz bəndi müsbət töhfə

¹⁰ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır

vermişdir. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-in artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri (0.9 faiz bəndi) olmuşdur.

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10.0% artaraq 3093.8 milyon manata çatmışdır. Hesabat dövründə yaradılmış ÜDM-də qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 1.0 faiz bəndi artaraq 5.7% təşkil etmişdir. Sənayedə yaradılan əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin payı 5.3 faiz bəndi artaraq 16.8%-ə yüksəlmişdir. Yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0.6 faiz bəndi artmış və 8.2% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sənayesi ÜDM-in artımına 0.5 faiz bəndi, qeyri-neft ÜDM-in artımına 0.8 faiz bəndi, sənayenin artımına isə 1.1 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir (qr.2.1).

Qrafik 2.1. ÜDM və qeyri-neft ÜDM-in artım templərinin müqayisəsinin dinamikası, faizlə, 2005=100¹¹

¹¹ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. 2015-ci il üzrə fəaliyyət haqqında HESABAT. Fevral-2016. Bakı

Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 1.4%, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 59.4%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 36.2%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 3.0% təşkil etmişdir. Müqayisə olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda emal sənayesinin xüsusi çəkisi isə 3.0 faiz bəndi artmışdır.

2015-ci ildə qeyri-neft sənayesində 7660.3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8.4% artmışdır. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarında xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.3 faiz bəndi artmış və 29.3%-ni təşkil etmiş, qeyri-neft sənayesi sənayenin artımına 1.9 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir.

Qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 1.7%, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 70.5%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 24.8%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin payı isə 3.0% təşkil etmişdir (cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7

Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, faizlə¹²

	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	30,3	70,8	77,8	81,0	84,0	84,5	81,2	81,7	82,5	81,5	82,5	81,9	81,2
Sənaye	5,5	48,4	84,5	87,5	90,3	89,9	85,9	87,4	88,1	87,3	87,4	86,1	83,0
Tikinti	79,0	63,5	90,4	81,8	77,3	87,0	76,1	72,0	75,3	76,0	84,5	84,3	84,5
Kənd təsərrüfatı	61,5	99,0	97,8	96,9	99,4	99,0	99,2	99,7	99,3	99,4	99,4	99,8	99,8
Ticarət və xidmətlər	82,4	98,3	97,8	99,3	99,0	99,1	99,0	99,2	99,7	99,7	99,8	99,8	99,6
Nəqliyyat	4,6	62,6	37,5	46,1	76,8	82,0	75,4	75,3	78,1	77,7	77,1	78,5	81,7
Rabitə	10,0	57,8	80,2	79,6	80,3	72,9	80,4	78,6	76,3	76,6	76,8	80,0	81,0
Sosial və sair xidmətlər	24,1	78,8	31,8	43,8	40,3	31,7	48,8	47,0	49,4	49,1	51,5	55,2	57,8

¹² Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır

2015-ci ildə sənayedə istehsal olunmuş malların və göstərilmiş xidmətlərin həcmi (ümumi buraxılış) 26.2 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da ötən ilə nisbətən 2,4% artım deməkdir. Qeyri-neft sənayesi isə 7.7 milyard manat təşkil etmiş və ötən illə müqayisədə 8,4% artmışdır. Bu artım əsasən maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (2,7 dəfə), hazır metal məmulatların istehsalı (54,1%), kimya sənayesi (43,2%), tikinti materiallarının istehsalı (6,3%), qida məhsullarının istehsalı (2,9%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (1,8%) sahələrində müşahidə olunmuşdur. Neft sənayesi 18.5 milyard manat təşkil etmişdir ki, istehsal ötən ilin eyni səviyəsində qalmışdır. Sənaye məhsulunun 61,9% mədənçıxarma, 29,9% emal, 7,3% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,9% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində istehsal olunmuşdur. Mədənçıxarma bölməsində istehsalın həcmi əvvəlki illə nisbətən 2,0% çox olmuşdur. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölməsində ötən illə müqayisədə məhsul və xidmətlərin istehsalı 1,8% artmışdır. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı bölməsinin müəssisələri tərəfindən əvvəlki illə müqayisədə 0,4% azalma müşahidə olunmuşdur. Emal bölməsinin müəssisələri və fərdi sahibkarları tərəfindən ötən illə müqayisədə 7,0% çox məhsul istehsal olunmuşdur.

2.3. Azərbaycanda insan inkişafının, reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi

İnkişafın əsas məqsədi insanlara uzun, sağlam və yaradıcı həyatlarından zövq almaları üçün əlverişli mühitin yaradılmasından ibarətdir. İnsan inkişafı bu baxımdan insanların seçim imkanlarının artırılması prosesidir. Aydındır ki, insan inkişafı ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcud olmasına baxmayaraq, bu rabitə öz-özünə yaranmır və iqtisadiyyatın strukturu, gəlirlərin bölgüsü, həyata keçirilən siyasət

tədbirləri kimi bir sıra amillərdən asılıdır. Həmçinin, insan inkişafının yüksək səviyyəsi insanların imkanlarının genişlənməsi, nəticədə onların yaradıcılığı və məhsuldarlığı sayəsində iqtisadiyyata təsir göstərilir. İnsanların daha yaxşı qidalanması, təhsili və sağlamlığı yüksək əmək məhsuldarlığı, təkmilləşdirilmiş texnologiya və yüksək ixrac vasitəsilə iqtisadi artıma öz töhfəsini verir. Ənənəvi iqtisadi artım modellərindən fərqli olaraq, yeni iqtisadi artım nəzəriyyələrində təhsil, öyrənmə, tədqiqat və inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin təsiri nəzərə alınaraq texnoloji tərəqqi endogen amil kimi qəbul edilir və insan kapitalı modelin mərkəzində yer alır. İqtisadi artım insan inkişafının davamlı yaxşılaşması üçün zəruri resursları təmin edir. Digər tərəfdən, əmək resurslarının keyfiyyətinin yaxşılaşması iqtisadi artım baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qısamüddətli dövrdə iqtisadi artım mövcud resurslardan daha effektiv istifadə olunmaqla təmin edilə bilər. Uzunmüddətli dövrdə isə iqtisadi artıma mövcud istehsal amillərinin kəmiyyət artımının təmin edilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ya hər iki vəziyyətin eyni zamanda reallaşması ilə nail oluna bilər. Bununla yanaşı, qısamüddətli iqtisadi artım iqtisadiyyatda cari dövrdə əvvəlki dövrlə müqayisədə əmtəə və xidmətlərin istehsalındakı artımı, uzunmüddətli iqtisadi artım isə ÜDM-dəki dəyişmələrin fundamental meyillərini ifadə edir. Bir sıra ölkələrdə hər nəfərə düşən ÜDM-in həcmının yüksək olmasına baxmayaraq, yaşayış keyfiyyətinin aşağı olması iqtisadi artımın iqtisadi inkişafı dəstəklənmədiyini ortaya qoyur.¹³

Rifah anlayışı, fərdlərin layiqli gəlir səviyyəsinə sahib olduğu, fizioloji tələbatları ilə yanaşı sosial və mədəni ehtiyaclarının da ödəndiyi inkişaf etmiş cəmiyyəti, buna müvafiq olaraq, rifah dövləti də ictimai mənafeyi ön planda tutan, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan bir anlayışı təmsil edir. Həyat standartları insanların gəlir səviyyəsi, yığımları, istehlak xərcləri içərisində qeyri-ərzaq mallarının xüsusi çəkisi, səhiyyə xidmətlərindən istifadə səviyyəsi və s. kimi olduqca müxtəlif amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan həyat standartları ölçülərkən ayrı-ayrı məqsədlər ön

¹³ İNSAN İNKİŞAFI. Tədris vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı. Bakı 2014. Səh. 100

plana çıxır. Məqsədlərin müxtəlifliyi araşdırılan indikatorların və istifadə edilən alətlərin də sayının artmasına səbəb olmuşdur.

Bəşər tarixinin hər mərhələsində mövcud olan yoxsulluq, sadəcə iqtisadi deyil, sosial və əxlaqi xüsusiyyətləri ilə birlikdə kompleks problemdir. Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmaların olması səbəbindən yoxsulluq anlayışının tərfi də yoxsulluq səviyyəsinin hansı metodoloji yanaşma ilə ölçülməsinə görə dəyişir. Yoxsulluq səviyyəsinin ölçülməsində ən yeni yanaşma olan Çoxfaktorlu Yoxsulluq İndeksi fərdlərlə bağlı səhiyyə, təhsil və yaşayış standartı üzrə bir sıra çatışmazlıqları nəzərə alır. Yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması istiqamətində həyata keçirilən siyasətlərin effektivliyi yoxsulluğun səbəblərinin düzgün diaqnozundan birbaşa asılıdır. Yoxsulluğun səbəblərindən biri iqtisadi resursların məhdud olmasıdır. Lakin mövcud olan resursların qeyri-bərabər bölgüsü yoxsulluğun daha əhəmiyyətli səbəbi kimi qəbul edilir. Bu baxımdan, yoxsulluq problemi ilə mübarizədə mövcud istehsal səviyyəsinin yüksəldilməsinə paralel olaraq, artan gəlirlərin ədalətli bölgüsü də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumilikdə isə, ölkənin spesifik şərtləri nəzərə alınmaqla bərabərsizliyi törədən amillər düzgün təhlil edilməli, yalnız bundan sonra hansı təbirlərin həyata keçirilməsinə və ya keçirilməməsinə qərar verilməlidir. Azərbaycanda Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq istiqamətində müvafiq siyasət tədbirləri həyata keçirilmiş və mühüm nəticələr əldə olunmuşdur.

İllər üzrə müşahidə edilən yüksək iqtisadi artım fonunda yoxsulluq səviyyəsinin kəskin şəkildə ixtisarı mümkün olmuşdur. Bu nailiyyətlər əlaqədar beynəlxalq hesabatlarda da öz əksini tapmışdır. Qarşıda duran əsas vəzifə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına nail olmaq, hazırkı investisiyaya əsaslanan ölkə iqtisadiyyatının ümumi faktor məhsuldarlığındakı artım sayəsində tədricən məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadiyyata transformasiya etməkdən ibarətdir. İnsan İnkişafı İndeksi ilə yanaşı, yoxsulluğa qarşı mübarizədə gəlirlərin artırılması və bərabərsizliklərin azaldılması ilə birlikdə Çoxfaktorlu Yoxsulluq İndeksinin yaxşılaşdırılmasına diqqət edilməsi daha əhəmiyyətli hala gələcəkdir.

Keçmiş ittifaqın tərkibində iqtisadi idarəetmənin inzibati-amirlik iqtisadi sisteminə əsaslanmaqla uzun müddət ərzində həyata keçirildiyi respublikamızda, yeni iqtisadi idarəetmə sisteminin formalaşması istiqamətində reallaşdırılan islahatlar digər sovet məkanına daxil olan ölkələr kimi fərqli xüsusiyyətlərlə müşahidə olunmaqdadır. Bu xüsusiyyətlər ilk növbədə ölkənin düşdüyü məlum şəraitlə əlaqədar olaraq özünü biruzə verməkdədir.

Bütün bunlara baxmayaraq, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra iqtisadi inkişafın təmin olunması və onun yüksək tempə davam etdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində dərinləşən iqtisadi böhran vəziyyətində yaşamış Azərbaycan Respublikasında ümummilli lider H.Ə.Əliyevin iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində 1991-ci ildən başlayan geriləmə prosesinin qarşısı 1995-ci ildə tam alınmış və inkişaf istiqamətində dönüş yaradılmasına nail olunmuşdur. Başqa sözlə, 1991-1995-ci illər ərzində istehsal olunmuş ümumi daxili məhsul hər il 13-20 faiz azalırdısa, 1996-cı ildə onun həcm indeksi 1995-ci ilə nisbətən 1,3 faiz artmış və sonrakı dövrlərdə bu artım davam etmişdir. Belə ki, 1997-ci ildə ümumi daxili məhsulun artım sürəti 5,8 faiz, 1998-ci ildə 10,0 faiz, 1999-cü ildə 7,4 faiz, 2000-ci ildə 11,1 faiz, 2001-ci ildə 9,9 faiz, 2002-ci ildə isə 10,6 faiz olmuşdur.

2003-cü ildə H.Ə.Əliyevin ölkə prezidenti seçilməsi və ümummilli lider tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurla davam etdirilməsi iqtisadi artım tempinin daha da yüksəlməsinə təkan vermişdir. Belə ki, 2003-cü ildə müvafiq göstərici 11,2 faiz, 2004-cü ildə 10,2 faiz, 2005-ci ildə 26,4 faiz, 2006-cı ildə 35,5 faiz təşkil etmişdir. Son beş il ərzində ümumi daxili məhsul kəmiyyət etibarlı ilə 5,3 milyard manatlıq (AZN) səviyyəsindən, 2006-cı ildə 18,0 milyard manatlıq (AZN) səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Hal-hazırda iqtisadi artım tempinə görə respublikamız dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasında yer almaqdadır. İqtisadi artım tempinə müvafiq olaraq 2005-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən sənaye məhsulunun həcmi 63,0 faiz, kapital qoyuluşları 6,1 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi 40,3 faiz artmışdır. Sənayedə yaranmış əlavə

dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2000-ci ilə nisbətən 2005-ci ildə 47,5 faiz təşkil etmişdir. Müvafiq dövr ərzində kənd təsərrüfatında yaranmış əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda payı 6,7 faiz azalmış, tikintidə yaranmış əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi isə 3,5 faiz artmış, dəyərin ümumi daxili məhsulda çəkisi isə 3,5 faiz artmış və göstərici müvafiq olaraq 9,2 və 10,0 faiz olmuşdur.

Respublikada iqtisadi artımın templərini müəyyən qanunauyğunluq əsasında qruplaşdırmaqla onu tənəzzül, stabilləşmə, yüksəliş və sıçrayışlı inkişaf mərhələləri kimi səciyyələndirmək olar. Belə ki, 1991-1995-ci illər ölkə iqtisadiyyatı ümumilikdə tənəzzül dövrünü yaşamışdır. Buna baxmayaraq həmin dövr özlüyündə də xarakterizə oluna bilər. Stabilləşmə mərhələsi kənd isə 1995-1997-ci illər fəqləndirilə bilər. Çünki həmin dövr ərzində iqtisadi tənəzzülün qarşısı tam alınmış və bir rəqəmli iqtisadi artım tempinə nail olunmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahəsi olan neft sənayesinin müasir dəyərlər əsasında inkişaf strategiyası onun ölkə iqtisadiyyatının yeni mərhələsində dominant rolunu təmin etmişdir. Bu özünü respublika iqtisadiyyatının yüksəliş mərhələsi kimi fərqləndirən 1998-2002-ci illərdə göstərmişdir. Belə ki, müvafiq dövr ərzində ölkədə iqtisadi artım tempi əsasən neftin dünya bazarında qiymətinin dinamikliyindən asılı olaraq yalnız 1999-cu ildə bir rəqəmli olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ölkə iqtisadiyyatında aparılan keyfiyyət dəyişikliklərinin başlıca məqsədlərindən biri də məhz bu amilin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın kompleks inkişafının təmin olunması istiqamətində atılan uğurlu addımlar nəticəsində 2003-cü ildən başlayaraq bu günə qədər ardıcıl həyata keçirilən tədbirlər iqtisadi artım tempinin sıçrayışlı inkişaf kimi səciyyələndirilən mərhələyə daxil olmasını təmin edir.

Son illərdə respublikamızda iqtisadi yüksəlişin başlıca şərtlərindən biri olan investisiya qoyuluşları da artmışdır. Belə ki, indi Azərbaycanda yalnız neft sektoruna deyil, iqtisadiyyatın digər sahələrinə də (rabitə, maşınqayırma, yeyinti xidməti və s.) xarici investisiyalar qoyulmaqdadır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiyaların 90 faizdən çoxu Bakı və Sumqayıt şəhərlərində cəmlənmişdir.

Fikrimizcə, bəzi obyektiv amillər burada öz rolunu oynasa da qeyri-neft sektoru üzrə istənilən halda investisiyaların belə coğrafi strukturu qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Burada daxili investisiya qoyuluşları 39,1 faiz, xarici investisiyalar isə 60,9 faizlik paya malik olmuşdur. Ümumi birbaşa investisiya qoyuluşlarının 67,7 faizi neft sənayesinin inkişafına yönəlmişdir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə ötən ildə də investisiya siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərini infrastruktur sahələrinin inkişafı, investisiya resurslarının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması, regionlar arasında investisiyaların bölgüsünün optimallaşdırılması, ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi təşkil etmişdir. 2006-cı ildən etibarən ölkədə əsas kapitalla 120.9 mlrd. manat həcmində investisiya yönəldilmişdir. 2015-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 2005-ci ildəkindən 2.8 dəfə çox olmuşdur. 2015-ci il ərzində iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 16.0 mlrd. manat əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir (cədvəl 2.8).

Cədvəl 2.8

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar¹⁴

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):								
mlyn.manat	480.7	1,289.8	6 733.4	14,118.9	17,048.8	20,251.1	21,448.2	21,890.6
mlyn.dollar	544.1	1,441.40	7 118.5	17,591.4	21,588.9	25,777.8	27,340.0	27,907.5
Xarici investisiyalar:								
mlyn.manat	331.4	829.5	4 628.5	6 619.7	6,849.8	8,102.7	8,269.3	9,175.7
mlyn.dollar	375.1	927.0	4 893.2	8 247.8	8,673.9	10,314.0	10,540.9	11,697.7
Daxili investisiyalar:								
mlyn.manat	149.3	460.3	2 104.9	7,499.2	10,199.0	12,148.4	13,178.9	12,715.0
Mlyn.dollar	169.0	514.40	2 225.3	9,343.6	12,915.0	15,463.8	16,799.1	16,209.8

¹⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanmışdır

Əsas kapitala yönəldilmiş ümumi sərmayələrin 44.9%-i neft sektorunun, 55.1%-i isə qeyri-neft sektorunun inkişafında istifadə edilmişdir. Bu vəsaitin 56.0%-ni daxili investisiyalar, 44.0%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

2015-ci ilin Dövlət İnvestisiya Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 17 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət İnvestisiya Proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydaları”na uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. “Azərbaycan Respublikası Dövlət İnvestisiya Proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydaları”nın müvafiq bəndinə uyğun olaraq, 2014-cü ildə icra edilən layihələrin icra vəziyyəti barədə sifarişçi təşkilatlardan daxil olmuş monitorinq hesabatları İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində araşdırılaraq təhlil olunmuş və “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il üzrə Dövlət İnvestisiya Proqramına daxil olan layihələrin monitorinqinin nəticələri barədə icmal hesabat” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuşdur. 2014-cü ildə sifarişçi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən monitorinqlər zamanı obyektlərdə inşaat işlərinin tərtib olunmuş layihə-smeta sənədlərinə uyğun aparılmasına, avadanlıqların alınmasına nəzarət olunmuş, aşkar olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün işlər görülmüşdür.¹⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, kapital qoyulmuşun texnoloji strukturunda tərkib elementlərinin nisbəti iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqlənir. Məsələn, neft sahəsindəki kapital qoyuluşlarının texnoloji strukturunda qazma işləri 45 faiz, avadanlıqların dəyəri 30 faiz, tikinti işləri isə 25 faiz təşkil edir və s. Bunun başlıca səbəblərindən biri məhz ayrı-ayrı sahənin spesifik xüsusiyyətlərə malik olmasından ibarətdir. Lakin mövcud fərqli xüsusiyyətlərə baxmayaraq istənilən halda kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılması üçün ilk növbədə onun texnoloji quruluşunu təkmilləşdirmək, başqa sözlə optimal həddə qədər tikinti quraşdırma xərclərini azaltmaq, avadanlığa çəkilən xərclərin payını isə artırmaq lazımdır.

---

¹⁵ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. 2015-ci il üzrə fəaliyyət haqqında HESABAT. Fevral-2016. Bakı

Bu baxımdan xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatına və xüsusi ilə neft sektoruna yönəldildiyi bir vaxtda onun strukturunun səmərəli təşkili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müvafiq dövr ərzində tikinti quraşdırma işlərinə yönəldilən kapital qoyuluşlarının həcmi, ayrılıqda digər istiamətlərə yönəldilmiş qoyuluşların həcmindən daim artıq olmuşdur. Bu hal ilk baxışda investisiya qoyuluşlarının texnoloji stukturunun məqsədəuyğun nisbətdə olmadığını müəyyən edir.

Lakin digər tərəfdən o da məlumdur ki, obyektiv və subyektiv səbəblərdən hal-hazırda belə respublikada mövcud müəssisələrin fəaliyyətinin bərpasına deyil, yeni müəssisələrin yaradılmasına meyl daha yüksəkdir. Neft sektorunda isə bu meyl mütləq əksəriyyət təşkil etməkdədir.

Odur ki, müafiq dövr ərzində tikinti quraşdırma işlərinə yönəldilmiş qoyuluşların həcmindən artıq olmasında bu faktorun da rolu vardır. Əmək məhsuldarlığının artımında daha çox müsbət təsirlə müşahidə olunan məşin, avadanlıq, alət və inventarlara istiqamətləndirilən qoyuluşlar isə dinamik xarakter daşıyır. Bununla bərabər sair xərclər istiqamətində sərf olunan vəsaitlərin həcmi də kifayət qədər yüksək olmuş, lakin son illər müəyyən azalma baş vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal olunan enerji daşıyıcılarının və Xəzər dənizinin aşkarlanan karbohidrogen ehtiyatlarının həcminin artması, burada əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi ilə yanaşı olaraq, bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyət formalarının strukturunda da dəyişikliklərin yaranmasına, həmçinin ümumi investisiya aktivliyinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda dövlətin payı ümumilikdə azalma ilə müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, o 1997-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən investisiya qoyuluşlarının 58,3 faizini təşkil etmişdirsə, sonradan azalaraq 2003-cü ildə 26,1 faizə düşmüşdür. Müvafiq olaraq qeyri-dövlət bölməsinin payı isə artan tempə müşahidə olunmuşdur. Yəni ədər qeyri-dövlət investorlarının payı 1997-ci ildə 41,7 faiz olmuşdursa, 2003-cü ildə müvafiq göstərici artaraq 79,3 faizə yüksəlmişdir.

Digər tərəfdən qeyri – dövlət bölməsini təşkil edən mülkiyyətçilər içərisində xarici və müştərək müəssisələr dominantlıq etməkdədir. Onlar ümumilikdə qeyri-

dövlət investorları içərisində investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi baxımdan orta hesabla 50 faizdən yüksək paya malikdirlər.

Neft sektorunda isə xarici və müştərək müəssisələr müvafiq fəaliyyət istiqamətində mütləq əksəriyyət təşkil edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi dünya təsərrüfatına inteqrasiya xarici kapitaldan istifadəni qaçılmaz edir. Lakin bununla yanaşı olaraq xarici investisiyaların münasib şərtlər daxilində səmərəsi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, xarici investisiyalar müəyyən mənada dövlət kreditlərindən üstün xüsusiyyətlərə malikdirlər ki, bu da əksər hallarda qeyd etdiyimiz kimi qabaqcıl texnologiyaların, menecment və marketinqlərin müasir metodlarının mənimsənilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və elmi-texniki əməkdaşlıq ilə fərqlənir. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarının dinamikası və onun strukturu xüsusi maraq doğurur.

Ölkə iqtisadiyyatında aparıcı rola malik olan sənaye sahəsi neft strategiyasının ardıcıl həyata keçirilməsi nəticəsində “Mərkəzi Azəri” yatağının istifadəyə verilməsi və Azərbaycanda sənayenin inkişafı tarixində ən yüksək artım sürəti ilə müşayət olunmuşdur. Ölkə sənayesində 8,9 milyard manatlıq və ya 2004-cü ilin səviyyəsindən 33,5 faiz çox sənaye məhsulu istehsal edilmiş və xidmətlər göstərilmişdir. Artım əsas etibarlı ilə müxtəlif avadanlıqların istehsalı, toxuculuq sənayesi, neft və qaz hasilatı, metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatlarının istehsalı, digər qeyri-metal, mineral maddələrin (tikinti materialları) istehsalı, neft məhsullarının istehsalı və s. sahələrində əldə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil etdiyi kimi neft və qaz hasilatı da sənayenin əsasını təşkil edir. Ötən illərdə olduğu kimi 2011-ci ildə ölkə sənayesinin inkişafı əsasən neft sahəsi ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan neft gəlirlərinin gəlir axını nəticəsində dövlət xərclərinin sıçrayışla artması bir çox neft ölkələrinin üzləşdiyi “ratchet effect” (məcmu tələbin artmasına uyğun olaraq qiymətlərin yüksəlməsi) adlanan problemin адланан yaranmasını şərtləndirə bilər. Müvafiq effekt daha çox iqtisadiyyatda təklifin potensial həllinin aşağı olması və ya təklifin artması üzərində olan maneələrin mövcud olması hallarında özünü göstərir.

Dövlət xərclərini söçrayışla artımı məcmu tələbin genişlənməsinə səbəb olur

ki, bu da artan tələbdə adekvat təkliflə üzləşmədikdə qiymətlərin kəskin artımı ilə müşahidə olunur. Beləliklə, dövlət xərclərində kəskin sıçrayışın baş verməsi makroiqtisadi sabitlik üçün real təkliflər yarada bilər. Neft dollarının böyük həcmində axını ilə bağlı olaraq makroiqtisadi sabitlik digər istiqamətlərdə də mənfi təsirlərə məruz qala bilər. Belə ki, böyük həcmdə ölkəyə daxil olan neft dollarları milli valyutaya olan tələbi xeyli artırmaqdadır ki, bu onun xarici dəyərinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Milli valyutaların dəyərinin artması da öz növbəsində ixrac qiymətlərinin artmasına, idxal məhsullarının isə uzlaşmasına şərait yaradır və beləliklə, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. Milli valyutanın möhkəmlənməsinin qarşısının alınması üçün artan xarici valyuta təklifinin bazardan çıxarılması isə milli valyuta təklifini artırır ki, bu da öz növbəsində inflyasiya meyllərinin ortaya çıxmasına şərait yarada bilər. Bu halda isə sterilizasiya tədbirlərinə ehtiyac duyulur. Sterilizasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi isə inkişaf etmiş pul bazarının mövcudluğunu və pul siyasətinə siyasətə yaranmış ictimai etimadın daha da möhkəmlənməsini tələb edir. Sterilizasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı isə pul siyasətinin qarşısında digər problemlər də ortaya çıxır və beləliklə, bir neçə monetar variantın seçimi qarşısında qalır. Sterilizasiya tədbirlərinin reallaşdırılması prosesində aşağıdakı stiuasiyalar meydana gələ bilər ki, bu da makroiqtisadi sabitlik üçün təkliflər yaradır:

- monetar siyasət yüksək çevikliyə və sərtliyə malik olsa belə, milli valyutanın nominal möhkəmlənməsi ilə nəticələnmə bilər;

- sterilizasiya tədbirləri pul bazarında faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb olur və bu da kredit kanallarının məhdudlaşması vasitəsi ilə təklifin arzuolunmaz səviyyədə ixtisarı ilə nəticələnmə bilər. Bu isə öz növbəsində qeyri-neft sektorunun kredit alma potensialını məhdudlaşdırma bilər;

- sterilizasiya nəticəsində faiz dərəcələrinin yüksəlməsi müşahidə edilir və bununla da ölkəyə xarici kapital axını yüksələ bilər ki, bu da valyuta gəlirlərinin arzuolunmaz şəkildə təklifini yenidən yüksəldə bilər.

Beləliklə, neft pulu nəticəsində valyuta bazarında sabitlik yaradılması zamanı qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri məğbul informasiya səviyyəsi ilə real

məzənnənin möhkəmlənməsinin optimal səviyyəsi arasında düzgün nisbəti müəyyən etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, strelizasiya artan pul təklifinin kifayət qədər absorbsiya edilməsinə nail ola bilməzsə, daxili qiymətlərin artımı (monetar amillər hesabına) real məzənnənin artmasına şərait yarada bilər ki, bu halda da valyutanın sabit saxlanması üzrə aparılan əməliyyatlar öz effektini itirmiş olur.

Neft pulunun qeyri-neft sektoruna və makroiqtisadi sabitliyə mənfi təsiri iqtisadiyyatda xərclərin artması ilə meydana gəlir. Klassik “Holland sindromu” -nün əlamətlərindən biri də xərcləmələrin artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun icbari-əmanətlər və qeyri-icbari əmanətlər sektorları arasında qeyri-bərabərlik meylinin ortaya çıxmasıdır. Belə ki, neft sektorundan əldə edilmiş hədsiz gəlirlər daha çox qeyri-icbari əmtəələr sektorunda xərclənir ki, bu da həmin sektorda tələbin genişlənməsinə səbəb olur. Qeyri-icbari əmtəələr sektorunda tələbin genişlənməsi isə bu sahədə qiymətlərin artmasına səbəb olur və bu əmtəə və xidmətlər üzrə qiymət artımı ümumi qiymət səviyyəsinin, yəni infilyasiyanın yüksəlməsinə şərait yaradır. Infilyasiyanın yüksəlməsi isə öz növbəsində real valyuta məzənnəsinin daha da möhkəmlənməsinə, nəticədə ənənəvi icbari-əmtəələr sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Neft pulunun qeyri-neft sektorunun inkişafı üzərində yaratdığı ən böyük mənfi effektlərdən biri qeyd etdiyimiz kimi milli valyutanın real məzənnəsinin möhkəmlənməsi nəticəsində bu sektorun rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsidir. Ölkədə real valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsi iki faktorla – bir tərəfdən nominal bahalaşma, digər tərəfdən isə tələbin genişlənməsi ilə əlaqədar inflyasion meyllərin genişlənməsi ilə bağlı olaçaqdır. Ona görə də real valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə dair iki amilin nəzarət altına alınmasını tələb edir ki, bu da neft ölkələrinin təcrübəsindən görüldüyü kimi heç də həmişə asan olmur. Real valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsini mürəkkəbləşdirən əsas amillərdən biri neft gəlirlərinin qeyri-sabitliyi və bunun da tədiyyə balansı baxımından iqtisadiyyatın kəsgin tərəddüdlərə məruz qalmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Neft Fondunun 2000-ci ildə yaradılması ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin iqtisadiyyata mənfi təsirini qismən azaltsa da dövlət büdcəsinə vergi daxil olmaları şəklində axan neft dollarları iqtisadiyyatda tələb

şokunun, başqa sözlə iqtisadiyyatda makroiqtisadi sabitlik üçün təhlükə yaranmasına şərait yarada bilər.

Araşdırmalara görə, növbəti 20 il ərzində neft gəlirləri sabit olaraq deyil, artan və azalan xətt üzrə daxil olacaqdır. 2014-cü ilə qədər neft gəlirləri özünün pik nöqtəsinə çatır ki, bu da dövr ərzində iqtisadiyyatda məcmu tələbin genişlənməsinə və bu genişlənməyə uyğun olan iqtisadi strukturun formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır. 2015-ci ildən sonra isə neft gəlirlərinin azalması məcmu tələbin səviyyəsində enmələrə gətirib çıxararsa, formalaşmış iqtisadi struktur deformasiyaya məruz qala bilər və beləliklə, iqtisadiyyatda struktur böhranı yarana bilər.

Klassik “Çotland sindromu” na görə neft pulunun yaratdığı mənfi effektlərdən biri də resursların hərəkəti effektidir. Bu baxımdan, neft sektorunda məhsulların yüksək olması iqtisadiyyatda resursların yalnız bu sahəyə axınına və beləliklə, qeyri-neft sektorunda istehsal amilləri üzrə xərclərin artmasına gətirib çıxarar. Fikrimizcə, bu meyillərin Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə ediləcəyini güman etmək olmaz. Çünki iqtisadiyyatda məşğul əhəlinin sayı və işçi qüvvəsinə olan ehtiyac baxımından neft sektorunun işçi potensialını məhdudlaşdırmağı gözləmək mümkün deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın 1994-cü ildən başlayaraq əsasən neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması və bu sektorda güclü inkişafın əsasının qoyulması, dövlətin gəlir bazasının və bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həlli imkanlarının genişləndirilməsi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətini hec də azaltmır.

Çünki qeyri-neft sektoru məşğulluğun təmin olunması və işsizliyin minimuma endirilməsinin başlıca amili olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişafı aşağıdakı sosial-iqtisadi problemlərin həllində ən əhəmiyyətli vasitə kimi qiymətləndirilir:

- yeni iş yerlərinin yaradılması;
- milli iqtisadiyyatın dünya neft bazarının konyukturundan asılılığının aradan qaldırılması;
- makroiqtisadi sabitliyin davamlılığının təmin olunması;
- ölkədə yoxsulluq səbiyyəsinin əsaslı şəkildə aradan qaldırılması.

Neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı fonunda qeyri-neft sektorunun inkişafının kölgədə qalmaması, ümumi iqtisad tempinin əsasən neft sektorundan asılılığının yumşaldılması və iqtisadiyyatın dayanıqlı strukturunun təmin olunması qeyri-neft sektoru üzrə inkişaf strategiyasının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasının hazırlanması eyni zamanda bu problemin əsaslarının tədqiq olunması, müvafiq sahələrin inkişaf meyillərinin apaşdırılması yolu ilə zəif və üstün cəhətlərin, habelə neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı qarşısında yaranmaqda olan və yarana biləcək problemlərin aşkara çıxarılması zəruriliyini yaradır.

Ölkədə davam etdirilməkdə olan struktur islahatları əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafına ciddi təsir göstərməkdədir. Kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsinin demək olar başa çatdırılması, bu sektorda rəqabət mühitinin qismən təmin olunması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi, biznes fəaliyyətinə lüzumsuz dövlət müdaxiləsinin azaldılması, vergi dərəcələrinin mərhələ-mərhələ aşağı salınması yolu ilə biznes fəaliyyətinin canlandırılması qeyri-neft sektorunda fəallığın artırılmasına şərait yaratmışdır. Struktur islahatları xüsusi ilə, tikinti, kənd təsərrüfatı, xidmət sektorunda yaranan xarici və yerli investisiyaların cəlb olunmasına imkan vermiş və bununla da həmin sahələrdə digər sahələrə nisbətən daha cəsarətli artım təmin olunmuşdur.

Bu sahələrdə artıma istehsal üçün yaradılmış əlverişli şərait ilə yanaşı həmin sahənin məhsullarına olan mövcud daxili tələb də mühüm rol oynamışdır.

Beliliklə, qeyri-neft sektoru aparılan struktur dəyişikliklərinin, iqtisadiyyatda artmaqda olan məcmu tələbin səviyyəsinin və onun strukturunun, habelə neft sektorunun inkişaf tempinin hökumətin fiskal qərarlarının təsiri və bütün bunların yaratdıqları iqtisadi effektlər altında inkişaf etməkdədir.

Nəticə etibarlı ilə, qeyri-neft sektorunun inkişaf meyillərinin, bu sektorun inkişafı qarşısında duran mövcud və perspektiv problemlərin xarakterinin və onun perspektiv inkişafının tədqiqi problemi çoxaspektli yanaşmanı, bir çox amillərin kompleks araşdırılmasını tələb edir.

İqtisadiyyatda neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq real iqtisadi inkişafın

bu sahədən tamamilə asılılığının aradan qaldırılması iqtisadiyyatın diversifikasiya olunmuş inkişafını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın təbii ehtiyatlarına əsaslanan ölkələr enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı ciddi iqtisadi tərəddüdlərlə qarşılaşırlar. Enerji sektorunun iqtisadiyyatda rolunun güclənməsi digər sahələrin inkişafı üçün problemlər yarada bilər.

Azərbaycanda neft sektorunun gözlənilən güclü inkişafı milli iqtisadiyyatın, o cümlədən onun qeyri-neft sahəsinin inkişafına bir necə istiqamətdə çətinliklər yarada bilər. Belə ki, neft gəlirlərinin güclü axını nəticəsində dövlət büdcəsinə əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan gəlirlərin daxil olmasıdır.

Neftlə əlaqədar olan gəlirlərin tərəddüdlərə məruz qalması öz təsirini dövlət xərclərinin səviyyəsinə də göstərir ki, bu da son nəticədə qeyri-neft sektorunda inkişafı şürtləndirə bilər. Xərclərin səviyyəsinin neft gəlirlərinin səviyyəsindəki tərəddüdlərə reaksiyasının mövcud olması son 6-7 ildə özünü göstərmişdir.

1998-ci ildə neft bazarında qiymət konyukturunun pisləşməsi dövlət büdcəsindəki neft gəlirlərinin iki dəfə azalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da büdcə xərclərinin azalmasını şürtləndirmişdir. Sonrakı illərdə isə neft bazarının konyukturunun yaxşılaşması dövlət büdcəsi xərclərinin artmasına şərait yaratmışdır.

2015-ci ildə ölkə sənayesinin inkişafı istiqamətində bir çox mühüm işlər görülmüş, ölkə sənayesində çoxşaxəli inkişafın təmin olunması məqsədilə müvafiq tədbirlər uğurla həyata keçirilmişdir. Yeni emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması işlərinin dəstəklənməsi, mövcud sənaye parklarında infrastrukturun qurulması, yeni sənaye parklarının yaradılması, infrastrukturunun formalaşdırılması və fəaliyyətinin təşkili, Azərbaycanda polad istehsalı kompleksinin qurulması, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sənaye məhəllələrinin yaradılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam Azərbaycanda sənayeləşmə prosesinin daha effektiv və uğurlu olması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət Proqramı sənayenin uzunmüddətli inkişaf istiqamətləri, o cümlədən sənayenin modernləşdirilməsi, qeyri-

neft sənayesinin şaxələndirilməsi və innovasiyalar əsasında inkişafı, mövcud təbii və iqtisadi resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi, ənənəvi sənaye sahələri ilə yanaşı rəqabət qabiliyyətli yeni istehsal sahələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi, sənaye parklarının yaradılması, regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi məsələlərini əhatə edir. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq sənaye potensialının gücləndirilməsi, bu sahədə rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kadr potensialının, elmi-təminatın yaxşılaşdırılması, normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və 61 tədbiri əhatə edən Tədbirlər Planı hazırlanmışdır. Tədbirlərin icrası məqsədilə müvafiq işlər davam etdirilir.

FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL İQTİSADI TƏRƏQQİNİN MÜHÜM ŞƏRTİ KİMİ DAVAMLI İQTİSADI ARTIMIN HÜQUQİ TƏMİNATI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Azərbaycanca davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatı

Formalaşmış sistemdən fərqli olaraq keçid iqtisadiyyatı iki müxtəlif sistemin (əvəz edən və əvəz olunan sistemin) elementlərinin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi sistem və yaxud systemsizlikdir. Keçid dövrü iqtisadiyyatı çoxukladlı iqtisadiyyat olmaqla yanaşı, çoxsaylı təsərrüfat formaları arasında bazar əlaqələrinin hələ formalaşmadığı, həm köhnə və həm də yeni idarəetmə mexanizminin ünsürlərini özündə birləşdirən mürəkkəb və ziddiyyətli bir iqtisadiyyatıdır. Formalaşmış iqtisadi sistemlərdə dövlətin tənzimləmə funksiyası əsasən sistem çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması və onların nəticələrinin yumşaldılmasından ibarətdirsə, keçid iqtisadi sistemlərində tənzimləmə predmetinə həmçinin yeni sistem elementlərinin yaradılması və köhnə sistem elementlərinin ləğvi kimi yeni funksiyalar əlavə olunur. Yeni formalaşan qarışıq iqtisadiyyat daha çox bazar münasibətlərinə söykəndiyinə görə, bu zaman onun əsaslarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən qarışıq iqtisadiyyat özündə ikili iqtisadi sistemin milli ünsürlərini cəmləşdirdiyinə görə bu mərhələdə yeni formaların yaradılması da keçid iqtisadiyyatının təməl ünsürlərində hesab edilməlidir. Bunlarla yanaşı sahibkarlığın formalaşdırılması, mülkiyyətin quruluşunun, habelə xalq təsərrüfatının quruluşunun, bütövlükdə təkmilləşdirilməsi də keçid iqtisadiyyatının mühüm xarakterik ünsürlərindən hesab olunur. Bununla yanaşı iki antaqonist sistem elementlərinin formalaşdırdığı qeyri-müəyyən, qeyri-qanunauyğun proseslər məcmusu dövlətin iqtisadi rolunu özünəməxsuslaşdırır. Deməli, keçid iqtisadiyyatında dövlətin iqtisadiyyatı, o cümlədən iqtisadiyyatın inkişaf templərinin (iqtisadi artımı) tənzimlənməsi zəruriyyəti daha da aktuallaşır.

Bütün bu qeyd etdiyimiz amillər (yeni sistem elementlərinin formalaşdırılması, köhnə sistem elementlərinin tədricən ləğvi, iqtisadi geriləmənin yumşaldılması və iqtisadi artım əldə edilməsinə şərait yaradılması və digər iqtisadi funksiyalar) keçid dövründə dövlətin tənzimləmə bazasını genişləndirir və keçid iqtisadiyyatında səmərəli dövlət tənzimlənməsini daha da zəruri edir. Bu baxımdan keçid iqtisadiyyatında dövlətin yerinə yetirməli olduğu funksiyaların da sayı artır və onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı.
2. Bazar infrastrukturunun, o cümlədən, əmtəə və fond birjalarının yaradılması.
3. İqtisadiyyatın inhisardan azad edilməsi və rəqabət mühitinin yaradılması əsasında bazar tarazlığına nail olunması.
4. Qiymətlərin liberallaşdırılması, tələb-təklif münasibəti əsasında qiymətin müəyyən edilməsi.
5. Ölkədə düzgün pul-kredit siyasəti aparılmasını nəzərdə tutan maliyyə-iqtisadi sabitləşdirmənin həyata keçirilməsi.
6. Əhalinin müvafiq hissəsinin bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmasının təmini məqsədilə güclü sosial müdafiə sisteminin təşkili.
7. Əhalinin tələbatını ödəmək məqsədilə fəal struktur-investisiya siyasəti yürütmək əsasında iqtisadiyyatın sosial istiqamətə yönəldilməsi.

Bütün bu funksiyaların uğurla reallaşdırılması isə iqtisadiyyatı tənəzzül dalğasından tərəqqi fazasına keçirməkdə həlledici rol oynayır. Bildiyimiz kimi, uzunmüddətli və sürətli iqtisadi artım tempi sağlam iqtisadiyyatın nəticəsidir və keçid iqtisadiyyatı da məhz belə sistem formalaşdırmağa istiqamətlənib.

Keçid iqtisadiyyatında iqtisadi artımın tənzimlənməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin vasitələri (metodları) birbaşa (inzibati) və dolay (iqtisadi) olmaqla iki qrupa bölünür. Müasir dövrdə iqtisadi artımın tənzimlənməsi sahəsində inzibati və bazar mexanizmlərinin özünəməxsus simbiozu formalaşmışdır. Keçid dövründə iqtisadi artımın tənzimlənməsi sahəsində inzibati metodların tətbiqi az əhəmiyyətli olmasa da, bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinin özündə daha parlaq şəkildə də əks etdirən iqtisadi

metodların səmərəli tətbiqi zənnimizcə daha məqsədəuyğundur. Təbii ki, iqtisadi və inzibati metodlar praktikada üzvi vəhdətdədir və hər bir iqtisadi tədbir inzibati vasitələrlə realizə olunur. Lakin, buna baxmayaraq, iqtisadi metodların tətbiqi inzibati metodların tətbiqindən fərqli olaraq seçim qərarının dövlətdən bilavasitə təsərrüfat subyektinə ötürülməsi kimi əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir. Dövlətin iqtisadi artımı tənzimlənməsi vasitələrini iqtisadi və inzibati vasitələr qismində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar

Bazar iqtisadiyyatı artıq formalasan sənayeləşmiş ölkələrdə iqtisadiyyat keyns kəsiyində olanda dövlət qeyd etdiyimiz iqtisadi vasitələri müxtəlif vəziyyətdə əlaqələndirərək “ucuz” pul, stimullaşdırıcı fiskal siyasəti həyata keçirməklə iqtisadi fəallığı canlandırır və iqtisadiyyatda işlənən adam-saatların miqdarını artırır bilər. Bundan əlavə dövlət sifarişləri, dövlət sahibkarlığı da iqtisadiyyatda tsiklik işsizlik mövcud olan zaman mühüm təsirlərə malik olur. əksinə, iqtisadiyyat klassik kəsikdə olanda “bahalı” pul siyasəti və destimullaşdırıcı fiskal siyasətin reallaşdırılması zəruri olur.

Yuxarıda dediyimiz kimi dövlətin birbaşa tənzimləmə vasitələrindən biri də hüquqi tənzimləmədir. Hüquqi tənzimləmə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi sahəsində ən mühüm alətdir. Belə ki, müasir şəraitdə dövlətin bütün tədbirləri məhz normativ-hüquqi aktlar vasitəsilə reallaşdırılır. Ümumiyyətlə, hüquq dövlətlə eyni zamanda yaranmış və dövlət tərəfindən qorunan ümumməcburi sosial normalar sistemidir. Hüquq və dövlət ayrılmaz anlayışlardır və bir–birinə üzvi şəkildə nüfuz etmişlər. Belə ki, hüququn mövcudluğu dövlətdən kənarında, dövlətin mövcudluğu isə hüquqdan kənarında qeyri – mümkündür. Dövlət hüququn ümumməcburiliyini təmin edir və bu zaman öz hüquqlarını və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Dövlət hüquqi tənzimləmə vasitəsilə fərdlərin və kollektivlərin davranışlarını tənzimləyir və ictimai münasibətlərin müəyyən dairəsini məcburi münasibət kimi təsdiq edir. Hüquqi tənzimləmə özündə xüsusi müəssisələrin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir, xüsusi mülkiyyət hüququnu təsbit edir və müqavilələrə riayət edilməsinə təminat verir. Bundan başqa, dövlət hüquqi tənzimləmə vasitəsilə müəssisələr, resursların təhcizatçıları və istehlakçılar arasında “oyun qaydalarını” müəyyən edir. Dövlət hüququn ona verdiyi imkanlardan istifadə edərək bir növ hakim rolunu oynayır və

iqtisadi agentlərin qeyri – qanuni hərəkətlərinin qarşısını alır və onları cəzalandırır. Hüquqi tənzimləmə vasitəsilə dövlət ictimai qaydanı müəyyən edir, çəki, keyfiyyət standartlarını yaradır, pul sisteminin fəaliyyətini təmin edir. Dövlətin hüquqi tənzimləməsi resursların bölgüsünü yaxşılaşdırır, bazarı tədavül vasitələri ilə təmin edir, məhsulun keyfiyyətinə təminat verir, mülkiyyət hüququnu müəyyən edir, müqavilələrin şərtlərinə əməl etməyi təmin edir və nəticədə ticarətin həcmnin artmasını şərtləndirir. Bununla o, bazarı genişləndirir və nəticədə də ixtisaslaşma artır.

Dövlətin hüquqi tənzimləməsinə icazə, göstəriş və qadağan xarakterikdir. Belə ki, dövlət bazar subyektlərinə icazə verməklə (lisenziyalaşdırma) onları müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verir. Dövlət mülki dövriyyədə olmayan şeylərin və standartlardan uzaq məhsulların istehsalını subyektlərə qadağan edir. Dövlətin hüquqi tənzimlənməsinin göstəriş xarakteri isə özünü bazar subyektlərinin müəyyən ödənişlər (vergilər) ödəmə təhhüdündə və hesabatlar (maliyyə, mühasibat hesabatı) təqdim etmə məcburiliyində təzahür edir.

Hüquqi sistemin vəziyyəti ilə iqtisadi inkişaf arasında sıx əlaqə olduğu barəsində ciddi araşdırmalar və diskussiyalar mövcuddur. Hüquqi sistemin iqtisadi bazisə uyğunluğu və ona müvafiqliyi iqtisadiyyatın daha sürətlə böyüməsinə yardım edir. Buna görə də beynəlxalq təşkilatların artım resepti kimi keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrə son illər verdiyi tövsiyələrdən biri də məhz hüquqi-institusional islahatların sürətlə aparılması istiqamətindədir. Hüquqi sistemlə iqtisadi artım arasındakı dialektik əlaqə formanın məzmununa təsiri şəklindədir və hüquqi sistemin təkmilliyi iqtisadi artımın sürətli tempinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Hüquq ümumi səkildə azadlıqların məhdudlaşdırılması və fəaliyyətlərin razılaşdırılmış formada aparılmasını təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Cəmiyyətin formalaşması və təşkilatlanması kimi reallığı əmələ gətirən tarixi inkişaf isə hüququn (məhdudlaşdırmaların) obyektivliyini yaradır. Cəmiyyətüstü qüvvənin (dövlətin) cəmiyyətin maraqlarını fərdi və korporativ maraqlara istiqamətlənmiş subyektlərdən daha yaxşı ifadə etdiyinə əmin olan çoxluq hüquqi tənzimləməni formalaşdırmaqla əhəmiyyətli təsir aləti yaratmışlar. Hüquqi tənzimləmə dövlətin iqtisadi siyasətinin

reallaşdırılması vasitəsidir və yaradılmış normativ-hüquqi baza cəmiyyətin məqsədyönlü idarə edilməsini təmin edir. Lakin, normativ-hüquqi aktlar obyektiv və məqsədəuyğun (cəmiyyət maraqlarına əsaslanmış) münasibətlərin tənzimlənməsinə və onların inkişafına şərait yaradılmasına deyil, subyektiv maraqlarının təmin edilməsinə istiqamətlənərsə, onda cəmiyyət mövcud hüquqi tənzimləmədən fayda əldə etmir, əksinə obyektiv əsaslara söykənməyən hüquqi aktlar inkişafı əngəlləyən faktora çevrilir. Schneider, Kaufmann, Tanzi, Enste və başqalarının apardıqları tədqiqatların nəticələri qeyd etməyə əsas verir ki, korrupsiyanın və gizli iqtisadiyyatın genişlənməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz hüquq sisteminin qeyri-təkmil olmasıdır. Deməli, məqsədyönlü və sürətli iqtisadi inkişafı təmin etməli olan hüquqi tənzimləmə, bəzən onu əngəlləyən faktor rolunu da oynaya bilər. Ancaq, bütün bunlar hüquqi tənzimləmənin əhəmiyyətli alət kimi rolunu azaltmır, çünki istənilən müsbət kateqoriyalı vasitə mənfi niyyətlər üçün istifadə oluna bilər (məsələn, faydalı məişət aləti olan baltanı digərinin öldürülməsi üçün istifadə etmək, heç də onun faydasızlığına dəlalət etmir). Müasir inkişaf etmiş sənaye ölkələrini təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artımın hüquqi tənzimləməsini təşkil edən normativ hüquqi aktların sadə, azsaylı və ziddiyyətsiz tərtib edilməsi və qanunun aliliyi prinsipinin tam gücü ilə işləməsinə şərait yaradılması iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyətinə imkan yaradır.

İqtisadi artım iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinin nəticəsi olduğuna görə onun hüquqi tənzimlənməsinin konkret aktlarından danışmaq qeyri-mümkündür. İqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, iqtisadi inkişafa istiqamətlənmiş iqtisadi siyasətin reallaşdırılması üçün normativ hüquqi-aktların məcmusu başa düşülür. İqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, iqtisadi artımın tənzimlənməsinin normativ hüquqi bazası başa düşülür. Mahiyyət etibarilə əksər normativ aktlar inkişaf təyinatlı olduğuna (iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılması) görə ümumi halda iqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsinin iqtisadiyyatı tənzimləyən normativ aktların məcmusu kimi də təsvir etmək mümkündür. Konkret halda isə iqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, biz, dövlətin makroiqtisadi tənzimlənməsinin (büdcə-vergi siyasəti, pul-kredit siyasəti,

dövlət sahibkarlığı və sifarişləri və s.) hüquqi əsaslarını nəzərdə tuturuq. İqtisadi artımın tənzimlənməsinin normativ-hüquqi bazasının təşkilinin ümumi prinsipləri barəsində dövlətlərin qanunvericilikləri arasında ümumi oxşarlıq olsa da, konkret aktlar və onların məzmunu arasında fərqlər mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq iqtisadi artımın normativ hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi timsalında nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artımı tənzimləyən ümumi qanunlara aşağıdakılar aiddir: “AR- sının Konstitusiyası” 1995, “AR- sının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı (1991-ci il), “AR- sının iqtisadi müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya qanunu (1991-ci il, №116), Mülki Məcəllə (28.12.1999), Vergi Məcəlləsi(2001-ci il), “Gömrük məəcəlləsi”(1997-ci il),“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu (15.12.1992, № 405), “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu, “Valyuta tənzimi haqqında” (1994-cü il № 910) AR Qanunu, “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”(1996-cı il 10 iyun N 118-İQD) AR Qanunu, “Banklar haqqında” (2004-cü il, N 590-İİQ) AR Qanunu, “Dövlət borcu haqqında” (1991-ci il N256-XII) AR Qanunu, “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” (2000-ci il N 878-İQ) AR Qanunu, “Lizinq xidməti haqqında” AR Qanunu (29.11.1994, №930), “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu (02.06.1995, №ə 1049), “Haqsız rəqabət haqqında” AR Qanunu (02.06.1995, №1049), “Təbii inhisarlar haqqında” AR Qanunu, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”(2002-ci il, N 271-İİQ) AR Qanunu, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”(2001-ci il, N 94-İİQD) “Hüquqi səxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” AR Qanunu (06.02.1996, №17-IQ), “Kooperasiya haqqında” AR Qanunu (07.02.1996, №19-IQ), “Müflisləşmə və iflas haqqında” AR Qanunu (13.06.1997, №326-IQ), “Girov haqqında” AR Qanunu (03.07.1998, №ə516-IQ), “Qiymətli kağızlar haqqında” AR Qanunu (14.07.1998, №523-IQ), “Torpaq icarəsi haqqında” AR Qanunu (11.12.1998, №587-IQ), “Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında” AR Qanunu (29.12.1998, №605-IQ), “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” AR Qanunu (04.06.1999, №673-IQ), “Kredit ittifaqları haqqında” AR Qanunu (02.05.2000, №876-IQ), “Kommersiya sirri haqqında” AR Qanunu (04.12.2001, №224-IIQ), “Maliyyə-sənaye qrupları haqqında”

AR Qanunu (23.04.1996, №69-IQ), “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu (14.06.1996, №123-IQ), “Qiymətli kağızlar haqqında” AR Qanunu (14.07.1998, №523-IQ), “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” AR Qanunu (15.01.1992, №57), “Standartlaşdırma haqqında” AR Qanunu (16.04.1996, №60-IQ), “Hüquqi şəxslərin dövlət büdcəsinə borclarının güzəştli ödənişi haqqında” AR Qanunu (24.10.2000, №224-IIQ), “Dövlət satınalmaları haqqında” AR Qanunu (27.12.2001) və s.

Göründüyü kimi yuxarıda qeyd etdiyimiz qanunlar konkret istiqamətli deyil və dövlətin, müəssisələrin və fərdlərin fəaliyyətinin ümumi qaydalarını müəyyənləşdirməyə istiqamətlənib. Konkret olaraq müəyyən zaman müddətində konkret məqsədlərin (iqtisadi artımın) reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş normativ aktlara Dövlət Proqramlarını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasında son illər qəbul edilmiş iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş Proqramlara “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramı 2002-2005-ci illər”, “Azərbaycan Respublikasında İnkişaf naminə İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin Milli strategiyası (2003-2012-ci illər)” “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2003-2008-ci illər)”, “2003 - 2005-ci illər yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqram”larını göstərmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər bir Proqramın öz məqsədi və reallaşdırılması nəticəsində həll etməli olduğu məsələlər mövcuddur. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramı 2002-2005-ci illər” proqramının qəbulu və həyata keçirilməsi ölkədə müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməli, kiçik və orta müəssisələrin insan resursunun inkişafı, texniki, maliyyə köməyi mexanizmlərinin dərinləşdirilməsi müəssisələrin fəaliyyətinin hüquqi təminatının gücləndirilməsinə səbəb olmalıdır. “Azərbaycan Respublikasında İnkişaf naminə İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin Milli strategiyası (2003-2012-ci illər)” Proqramı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə ölkənin

demokratik inkişafına nail olmalı, informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmasına şərait yaratmalı və nəticədə dövlət idarəetməsində şəffaflıq əldə olunmalı, davamlı iqtisadi inkişafa nail olunmalı, əhalinin həyat səviyyəsini yüksək dərəcədə yaxşılaşdırmalı, ölkədə vahid elektron informasiya məkanı formalaşdırmalı, bütün vətəndaşlar üçün informasiya əldə etmək imkanı yaratmalı və milli maraqları nəzərə almaqla ölkəni ümumdünya informasiya məkanına inteqrasiya etdirməlidir. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmalı, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanmasına yönəldilmiş tədbirləri həyata keçirməli, kəskin ərzaq qıtlığı hallarının yol verilməməsi sistemini yaratmalıdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)” məqsədi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişaf yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə də gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunu artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır. “2003-2005-ci illər yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı”nın məqsədi isə ölkədə tüğyan edən yoxsulluq probleminin yumşaldılması və ölkənin daha sürətlə və davamlı iqtisadi inkişafı üçün məqsədyönlü tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsidir. İqtisadi artımın daha da sürətlənməsinə və sahibkarlığın inkişafı və onlara dövlət köməyinin genişləndirilməsi istiqamətində son illər bir neçə mühüm normativ-hüquqi akt qəbul edilmişdir. Bunlara “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” AR Qanununu, Prezidentin 27 avqust 2002-ci il tarixli 779 sayılı, “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” prezidentin 10 sentyabr 2002-ci il tarixli 783 sayılı, “Xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növlərinin və onları verən icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısında dəyişiklər edilməsi haqqında” Prezidentin 4 aprel 2002-ci il tarixli 684 sayılı,

“Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması haqqında” Prezidentin 27 avqust 2002-ci il tarixli 778 sayılı və nəhayət “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Prezidentin 2003-cü il, 24 noyabr 4 sayılı fərmanını göstərmək olar. Qeyd edilən normativ hüquqi aktların iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə təsiri olduqca böyükdür. Lakin, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə (o cümlədən Azərbaycanda) bir qayda olaraq iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin aşağı səviyyədə olması iqtisadi inkişafın sürətin ləngidən amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamışdır.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2014-cü il 27 fevral tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sürətli inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, xüsusi ilə kəndlərin inkişafı ilə bağlı infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələdə olan ölkəmizdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi sahəsində dövlətin məqsədyönlü siyasətinə uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda bütün regionlarda mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafı, kommunal xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması,

mövcud müəssisələrdə istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması, o cümlədən müasir standartlara uyğun təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektlərinin inşası, yenidənqurulması, əlillər və şəhid ailələri üçün yaşayış binalarının tikintisi üzrə kompleks tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət Proqramının icrasına ölkə başçısının xüsusi diqqət və qayğısı nəticəsində 2015-ci il ərzində də regionlarda davamlı iqtisadi inkişaf təmin edilmiş, makroiqtisadi göstəricilərin daha da yaxşılaşmasına nail olunmuşdur. 2015-ci il ərzində ölkə iqtisadiyyatında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1,1 faiz artaraq 54.4 milyard manat təşkil etmişdir. ÜDM-in hər nəfərə düşən həcmi 5704 manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunda 37.7 milyard manat əlavə dəyər istehsal olunmuş, əvvəlki illə müqayisədə istehsal 1,1 faiz artmış, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi 69 faizə yüksəlmişdir. 2014-cü ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2015-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu üzrə artım tempi 6,6 faiz olmuşdur. 2015-ci ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vasitəsilə 5243 (o cümlədən regionlarda 5015) sahibkara 248.5 (o cümlədən regionlarda 158.6) milyon manat dövlətin güzəştli krediti verilmiş və bu kreditlər hesabına 12600-dək (o cümlədən 9831) regionlarda yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır. Güzəştli kreditlərin 85,6 faizi aqrar sektorun inkişafına verilmişdir. Verilmiş kreditlərin 63,8 faizi respublikanın regionlarının payına düşür. 2015-ci il ərzində dövlət başçısı Sumqayıt və Mingəçevir şəhərlərində, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Qusar, Bərdə, Astara, Lənkəran, Şabran, Siyəzən, Xızı, Kürdəmir, Ucar, Göyçay, Cəlilabad, Ağsu, Zaqatala və Şəki rayonlarında bir sıra infrastruktur obyektlərinin açılış və təməlqoyma mərasimlərində iştirak etmiş, istehsal təyinatlı müəssisələrin fəaliyyəti ilə tanış olmuş, yerlərdə ictimaiyyətin nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdir. 2015-ci ildə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 15957.0 milyon manat vəsait yönəldilmişdir. Əsas kapitala qoyulmuş vəsaitin 56,0 faizini daxili investisiyalar təşkil etmiş, ümumi sərmayənin 55,1 faizi qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrasına başlanılan 2004-cü ildən 2015-ci il daxil olmaqla ölkədə

1474.6 min yeni, o cümlədən 1094.9 min daimi iş yeri yaradılmışdır. Üçüncü Dövlət Proqramının icrası çərçivəsində, 2014-2015-ci il ərzində 189.1 mini daimi olmaqla 237.3 min, o cümlədən 2015-ci il ərzində isə 84 mini daimi olmaqla 110 min yeni iş yerləri açılmışdır. Eyni zamanda, regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrasına başlanılan 2004-cü ildən 2015-ci il daxil olmaqla ölkədə 71 min yeni müəssisə yaradılmışdır. 2014-2015-ci il ərzində üçüncü Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar ölkədə 15.4 min, o cümlədən 2015-ci il ərzində isə 6.3 min yeni müəssisə yaradılmışdır.¹⁶

Ölkəmizin iqtisadi və sosial həyatında müşahidə olunan müsbət meyllərin, o cümlədən əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramı özündə əsas 9 strateji məqsədi əks etdirir. Belə ki, makroiqtisadi sabitliyi saxlamaq və qeyri-neft sektorunu tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi, təhsil və səhiyyə sahəsində xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramının əsas strateji istiqamətlərindəndir. Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2008-2015-ci illərdə ölkədə işsizlik səviyyəsinin 3-4% həddinədək, yoxsulluğun səviyyəsinin isə 2 dəfə azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Ölkədə davamlı iqtisadi artımın və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasının davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyun 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş

---

¹⁶ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. 2015-ci il üzrə fəaliyyət haqqında HESABAT. Fevral-2016. Bakı

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı (2011-2015-ci illər)” uğurla icra olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının həyata keçirilməsi prosesində dövlət orqanlarının, təşkilatlarının və müəssisələrinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə yaradılmış Milli Fəaliyyət Qrupu tərəfindən zəruri işlər görülməkdədir.

3.2. Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri

2000-ci ildə Minilliyin Bəyannaməsinin imzalanması ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasında da Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq istiqamətində müvafiq siyasət tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə əsas mühüm addım “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın icra edilməsi olmuşdur. Dövlət Proqramı hazırlanarkən Dünya Bankının Dünyanın İnkişafı Haqqında məruzəsində (2000/2001) öz əksini tapan yoxsulluğun azaldılması strategiyası- nın üç əsas istiqaməti nəzərə alınmışdır: - iqtisadi imkanların yaradılması; - hüquq və imkanların genişləndirilməsi; - maddi təhlükəsizliyin artırılması. Adı çəkilən proqram bir sıra ölkələr kimi Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə uyğun olaraq 2015-ci ilə qədərki dövrü əhatə etmədiyindən və 2006-cı ildə Bakı- Tbilis-Ceyhan neft boru kəmərinin işə düşməsi ilə birlikdə Azərbaycanın təbii resurslardan əldə etdiyi gəlirlərin artmasına bağlı olaraq daha böyük hədəflər əsasında (2008-2015-ci illərdə ÜDM-in həcmnin, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in real həcmnin 2 dəfə artırılması, yoxsulluğun səviyyəsinin 2 dəfə azaldılması və s.) “2006-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Həmçinin, 2011-ci ildə son qeyd edilən Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illəri əhatə edəcək Tədbirlər Planı qəbul edilmişdir.

Son qeyd edilən Dövlət Proqramında 2008-2015-ci illər üzrə aşağıdakı əsas doqquz strateji məqsəd müəyyənləşdirilmişdir: - makroiqtisadi sabitliyi saxlamaqla və qeyri-neft sektorunu tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi; - əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yoxsulluq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına nail olunması; - səmərəli sosial müdafiə sistemini inkişaf etdirməklə yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması; - qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin sistemli şəkildə davam etdirilməsi; - təhsil və səhiyyə sahəsində əsas xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onları əldə etmək üçün bərabər imkanların yaradılması; - sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, kommunal xidmətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi; - ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin davamlı idarə olunmasının təmin edilməsi; - gender bərabərliyinin dəstəklənməsi; - institusional islahatların davam etdirilməsi və dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi. Bu proqramın spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər: - Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə tam uyğunlaşdırılmışdır və ölkə üzrə müvafiq siyasətin məqsədlərini və konkret hədəfləri müəyyənləşdirir; - həmin məqsədlər eyni zamanda tam metodoloji varislik prinsipi gözlənilməklə, əvvəlki Dövlət Proqramının davamını ehtiva edir; - həyata keçirilən digər cari dövlət proqramları ilə uzlaşdırılmışdır; - hökumət, beynəlxalq təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyətinin cəlb olunduğu iştirak və monitorinq prosesinə əsaslanır. Strateji məqsədlərə nail olmaq məqsədilə həyata keçiriləcək tədbirlər isə proqramda dörd funksional istiqamətdə qruplaşdırılmışdır:¹⁷

- makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım;
- məşğulluq siyasəti və əhalinin sosial müdafiəsi;
- insan kapitalının inkişafı və sosial tərəqqi; - institusional siyasət və səmərəli idarəetmə.

Bu və digər dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 2005-ci ildə təqribən 1987-ci il səviyyəsinə çatmış, 2010-cu ildə isə 1987-ci ildəki səviyyənin iki qatına çıxmışdır. Həmçinin, dünya

¹⁷ İNSAN İNKİŞAFI. Tədris vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı. Bakı 2014. Səh. 97

maliyyə böhranı zamanı və ondan sonrakı dövrdə qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli səviyyədə iqtisadi artım tempi müşahidə olunmuşdur (2009-cu ildə 3,2%, 2010-cu ildə 7,9% və 2011-ci ildə 9,4%). Belə yüksək iqtisadi artım tempi iqtisadiyyatın sektorları üzrə ümumi faktor məhsuldarlığında ciddi dəyişmə olmadan, əsasən təbii ehtiyatlar sektoruna yönələn yüksək həcmli investisiyalar hesabına baş vermişdir. Kapital investisiyaları neft və qaz hasilatının və ixracının yüksəlməsinə səbəb olmuş, nəticədə fiskal gəlirlərdə və büdcə xərclərində sürətli artım müşahidə edilmiş, bu da öz növbəsində yoxsulluğun azaldılmasına və infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratmışdır. Neft hasilatının 2025-ci ilədək azalacağı proqnozlaşdırıldığından qarşıda duran əsas vəzifə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına nail olmaqdır. Qısa və ortamüddətli dövrdə qeyri-neft ticari sektorlara yönəldilən investisiyaların həcmnin sürətlə artırılması, orta və uzunmüddətli dövrdə isə hazırkı investisiyaya əsaslanan ölkə iqtisadiyyatının ümumi faktor məhsuldarlığındakı artım sayəsində tədricən məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadiyyata transformasiyası tələb olunur. Müxtəlif hesablamalara görə, 2025-ci ilə qədər Azərbaycanda hər nəfərə düşən ÜDM-in həcmi indiki səviyyəsinin iki qatına yüksələ bilər. Bu isə, hazırda Dünya Bankının hər nəfərə düşən Ümumi Milli Gəlir təsnifatına görə yuxarı orta gəlirli ölkələr kateqoriyasında yer alan Azərbaycanın 2025-ci ildə yuxarı gəlirli ölkələr qrupuna yaxınlaşması deməkdir. Hər nəfərə düşən ÜDM-in həcmi yüksəldikcə gəlirlərin ədalətli bölgüsünün də əhəmiyyəti artır. Bu günə qədər Azərbaycanda yoxsulluqla mübarizədə əsas parametr kimi “mütləq” və “nisbi” yoxsulluq hədlərinə istinad edilmiş və mü- vafiq göstərici üzrə xeyli irəliləyiş əldə olunmuşdur. Növbəti mərhələdə yoxsulluğa qarşı mübarizədə gəlirlərin artırılması və bərabərsizliklərin azaldılması ilə birlikdə Çoxfaktorlu Yoxsulluq İndeksinin yaxşılaşdırılmasına diqqət edilməsi daha əhəmiyyətli hala gələcəkdir

İqtisadi artıma dair nəzəri baxışları təhlil edərək və Azərbaycanın müasir durumunu nəzərdən keçirərək hal-hazırda Azərbaycanın iqtisadi artım siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərdə təmərküzləşməsinə məqsədəuyğun sayırıq:

1. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsinə diqqətin artırılması: İqtisadi artımın modelləri və amillərinin araşdırılması nəticəsində insan kapitalının inkişaf etdirilmə-

sinin uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğu qənaətinə gəlirik. 1979-cu ildə Nobel mükafatına layiq görülən Theodore Schultz öz tədqiqatlarında sübut etmişdir ki, ABŞ-da əldə olunan iqtisadi artımda insan kapitalının rolu fiziki kapitaldan daha üstündür. İnsan kapitalının inkişafı isə ilk növbədə dövlətin aşağıdakı sahələrdə inkişafa nail olmasından bilavasitə asılıdır:

1.1 Təhsilin inkişaf etdirilməsi;

1.2 Kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması keyfiyyətinin artırılması və onun müasir standartlara uyğunlaşdırılması;

1.3 Elmin inkişafına xüsusi qayğının artırılması;

1.4 Səhiyyənin inkişaf etdirilməsi.

Xüsusən də son dövrdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dərin tənəzzülü və keçid iqtisadiyyatının formalaşdırdığı qeyri-müəyyən münasibətlər sistemi mövcud insan kapitalını zəiflətməmiş (beyin axını, məşğulluğun kəskin azalması nəticəsində ixtisaslı kadrların qeyri-mütənasib işlərlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalması və s.) və yenilərinin formalaşması üçün əlverişsiz şərait yaratmışdır. İnsan inkişaf indeksinin tərkib hissəsi olan təhsil indeksi Azərbaycan Respublikasında orta dünya göstəricilərindən yüksək olsa da, mövcud təhsil səviyyəsinin yetirdiyi kadrlarla yüksək iqtisadi artım sürətinə nail olmaq müəyyən mənada çətinidir.

Elmi-texniki tərəqqidə elmin ilkin, aparıcı olması heç kimə sirr deyil. İqtisadi artımın təklif amillərinin araşdırılmasından da məlum olduğu kimi texniki-tərəqqi uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biridir. Texniki-tərəqqi isə elmin inkişafından kənarında mövcud ola bilməz. Təbii ki, qloballaşmış dünyada texniki yeniliklərin sürətlə qloballaşması elm cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrin onu mənimsəməsini mümkün edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, son dövrlər inkişaf etmiş ölkələrin (Almaniya, Yaponiya, Cənubi Şərqi Asiya ölkələri, ABS və s.) ÜDM-sinin formalaşmasında əsas həlledici rol oynayan ixracın rəqabətliyini təmin edən də məhz ardıkəsilməz texniki-tərəqqi və texnoloji yeniləşmədir. Onların məhsullarının yüksək rəqabətliyini təmin edən texniki və texnoloji yeniləşmə yüksək bazar mənfəəti əldə etməyə və xarici bazarlarda müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmasına səbəb olur.

Onların yeniliyini üçüncü ölkələr mənimsiyənəcən isə onlar artıq yeni yenilik yaradırlar və nəticədə isə həmişə bir addım öndə olurlar. Deməli, yüksək xərc tutumlu sahə olan elm sahəsinin inkişafı daima Hökumətimizin diqqət mərkəzində olmalı və onun inkişafına şərait yaradılmalıdır. Bu sahənin inkişafında dövlətin tənzimlənməsi birbaşa maliyyələşdirmə çərçivəsindən kənara çıxmalıdır. Belə ki, bu sahədə dolayı maliyyələşdirməyə və əqli mülkiyyət bazarının formalaşdırılmasına çox böyük ehtiyac vardır. Təbii ki, əqli mülkiyyət bazarının ən böyük alıcısı dövlət olmalı və dəyərli elmi nailiyyətlər və onların sahibləri qiymətləndirilməlidir. Fundamental elmi tədqiqatlar bazarından fərqli olaraq tətbiqi elmi tədqiqatlar sahəsində əqli mülkiyyət bazarının alıcıları sırasında özəl bölmənin subyektləri də var. Respublikamızda əqli mülkiyyət bazarının formalaşmasında dövlətin tənzimləməli olduğu vacib münasibətlərdən biri də əqli mülkiyyət hüququnun qorunması və əqli mülkiyyətə inhisar hüququnun təmin edilməsidir.

2. İqtisadiyyatın birtərəfli neftəyönəlik inkişafının qarşısının alınması. Yuxarıda Azərbaycan iqtisadiyyatındakı son illər müşahidə olunan iqtisadi artımın mənbələrinin təhlili artımın əsasən neft sektorundan qaynaqlandığını və xarici investisiyaların demək olar ki, bu artımda həlledici rol oynadığını aydınlaşdırdı. Tədqiqat isinin birinci fəslinin ikinci paraqrafından da bizə məlumdur ki, hər hansı bir resursun istismarına əsaslanan iqtisadi artım müvəqqəti və dayanıqsızdır. Deməli, respublikamızın iqtisadi artım siyasətinin əsasında qeyri-neft sektorunun inkişafı durmalıdır. Lakin biz hesab etmirik ki, neftdən gələn gəliri dövlət ancaq birbaşa olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına reinvestisiya etməli və bir növ iqtisadiyyata yenidən birbaşa müdaxilə etməlidir. Dövlət ilk olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına maneə olan amilləri aradan qaldırmalı və səxsi maraqların, iqtisadi insanın fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır. Neft gəlirlərindən istifadə isə hal-hazırki kimi cari və sosial ödəmələrin maliyyələşməsinə yönəlməməli və neft gəlirlərinin idarə edilməsi uğurlu dünya təcrübəsinə əsaslanmalıdır. “

3. İşçi qüvvəsindən səmərəli istifadəyə şərait yaradılması:

3.1 İşsizliyin azaldılması və səmərəli məşğulluğun artırılması. İqtisadi artımın tələb amillərinin araşdırılmasından da bizə məlumdur ki, resursların

mövcudluğu iqtisadi artım üçün potensial imkan yaratsa da, onlardan səmərəli istifadə edilməməsi potensial imkanların reallaşmasına maneəçilik törədir. Bu baxımdan xarici və vətən ədəbiyyatlarında Azərbaycan iqtisadiyyatı bir qayda olaraq güclü artım potensialına malik ölkələr sırasında göstərilir. Lakin, ölkədə mövcud əmək resurslarından qeyri-səmərəli istifadə iqtisadiyyatın daha sürətlə böyüməsini əngəlləyir. İşsizliyin yüksək səviyyəsi, əmək haqqının aşağı səviyyəsi əmək resurslarının ölkə xaricinə miqrasiyasına səbəb olur ki, bu da ilk növbədə ölkənin demoqrafik vəziyyətinə ağır zərbə vurur.

3.2. Əmək resurslarından səmərəli istifadə üçün əlverişli mühitin yaradılması. Əmək resurslarından səmərəli istifadəsi problemi sanki zəif inkişaf etmiş ölkələrin deyil, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud ola biləcəyi haqqında ilkin təsəvvür aldadıcıdır. Doğrudur, işsizlik probleminin tüğyan etdiyi zəif iqtisadiyyatlı ölkələrdə səmərəli istifadə problemindən öncə istifadə problemi durur, lakin bu tip ölkələrdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq bu iki problemin ikisində daha kəskin şəkildə mövcuddur. əmək resurslarından səmərəli istifadə problemi dedikdə, biz, ilk öncə, kadrların hazırlanması zamanı buraxılan səhvlərin yaratdığı səmərəsizlik mühitini nəzərdə tuturuq. Bu gün kadrların hazırlanması özəl müəssisələrin (harada ki, onların çoxu sonradan çalışacaqlar) sifarişləri və tələbatları əsasında aparılmır və hazırlanan kadrların hazırlanmasında iştirak edənlərin əksəriyyətinin struktur işsizlərə çevrilməməsi məhz bazar qanunlarının tam olaraq fəaliyyət göstərməməsi səbəbindəndir.

4. İdarəetmənin elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsi və korrupsiya ilə mübarizənin gücləndirilməsi. Dünya praktikası göstərir ki, resursların səmərəli idarə edilməsinin iqtisadi artımda rolu digər amillərdən heç də az əhəmiyyətli deyil. Azərbaycanın inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçməsi üçün həyata keçirdiyi islahatlara baxmayaraq idarəetmə sistemində mövcud olan boşluqlar və zəif idarəetmə iqtisadi inkişafa maneə törədən amillərdəndir. Bir çox beynəlxalq təşkilatların (Dünya Bankı, Beynəlxalq Şəffaflıq və s.) və müstəqil tədqiqatçıların (Schneider, Enste, Kaufman və b.) araşdırmalarına görə Azərbaycan kölgə iqtisadiyyatının və korrupsiyanın səviyyəsinə görə mövqeyi hələ də qənaətbəxş

səviyyədə deyildir. Zənnimizcə Azərbaycan Respublikasında daha sürətli iqtisadi inkişaf əldə olunması üçün yığcam idarəetmə aparatı yaradılmalı və idarəetməyə kadrların cəlbə neqativ metodlarla deyil, obyektiv əsaslarla aparılmalıdır

5. Gəlirlərin bölüşdürülməsində ədalətliyin qorunması. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artımın dayanıqlı olması üçün cəmiyyətdə gəlirlərin ədalətli bölgüsünə çox böyük ehtiyac var. Belə ki, iqtisadi artımda hətta, böyük paya sahib olmayan təbəqələrin sosial müdafiəsi cəmiyyətdə iqtisadiyyata ağır zərbə vura biləcək sosial və siyasi gərginliklərin yaranmasının qarşısını ala bilər. Yəni, ölkənin iqtisadi artım siyasəti tək iqtisadi xüsusiyyətləri deyil, həm də sosial, siyasi, mənəvi və psixoloji anları özündə əks etdirməlidir. Bundan əlavə iqtisadi artım əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırma vasitəsi olduğu müddəası iqtisadi siyasətin meyarı kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, iqtisadi artımın istənilən cəmiyyətdə aşağı təbəqələrə sızması və hərtərəfli inkişafa nail olunması fikri zənnimizcə yanlıştır. Dünya praktikası göstərir ki, hətta iqtisadi artım dövründə də əhalinin həyat səviyyəsi pisləşə bilər ki, bu hal yaradılmış gəlirlərin böyük hissəsinin bir qrup oliqarx və məmurun mənimsəməsi halında mümkün ola bilər. Deməli, uzunmüddətli iqtisadi artım cəmiyyətdə gəlirlərin ədalətli bölünməsindən də asılıdır.

6. Ekoloji balanslı iqtisadi artıma nail olunması. Neft sektorunun, tikinti sektorunun və onlarla əlaqədar sahələrin sürətli inkişafı ölkənin iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı ekoloji vəziyyəti də gərginləşdirir. Bu sahədə tənzimləmə tədbiri kimi, hələlik, biz inzibati təsir tədbirləri həyata keçirilməsinin tərəfdarıyıq. İqtisadi tədbirlərin (ekoloji vergilərin, çirkləndirmə hüququ bazarının) real tətbiqi Azərbaycan səviyyəsində hələ utopiya kimi görsənir (baxmayaraq ki, qanunvericilikdə ekoloji tənzimləmənin iqtisadi vasitələrinin geniş alətləri mövcuddur, lakin real həyatda onların tətbiq etmək problemi mövcuddur). Bundan əlavə ekoloji vergilərin tətbiqinin ən münbit sahəsi kimi neft sektorunu göstərə bilərik, lakin bu sahədə tənzimləmənin xüsusi hüquq rejimi olduğu üçün və neft sektoru Parlamentdə ratifikasiya edilmiş kontraktlar əsasında tənzimləndiyi və fəaliyyət göstərdiyinə görə bu tip tədbirlərin neft sektoruna tətbiqi qeyri-mümkündür. Ekoloji vergilərin və çirkləndirmə hüquq bazarının qeyri-neft sektoruna tətbiqi isə

iqtisadi cəhətdən qeyri-səmərəlidir. Eyni zamanda dövlətin ekoloji proqramlarında fəal iştirak edən, ətraf mühitin qorunmasında proqramlarında fəal iştirak edən subyektlərə konkret dövr üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi, həmin təşkilatların pozitiv təbliği, onlara müxtəlif mükafatların və adların verilməsi, müsbət fərqləndirilməsi də zənnimizcə ekoloji məsələlərin həllində müsbət, yardımçı təsir göstərə bilər.

Biz iqtisadi artımın tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyini təhlil edərək və aparılmış sosial sorğulara istinad edərək iqtisadi artımın hüquqi əsaslarında aşağıdakı sahələrdə təkmilləşdirmənin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Obyektiv reallığa uyğun, iqtisadi subyektlərin normal fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradan normativ-hüquqi aktların qəbulu: Son illərin acı təcrübəsi göstərir ki, qanunların qəbul edilməsi və onda dəyişikliklərin aparılması zamanı səlahiyyətli orqanlar heç də həmişə iqtisadi subyektlərin (çoxlğun) və əhalinin maraqlarına deyil, hər hansı qrupların maraqları əsas götürülür. Buna misal olaraq biz, son bir neçə ildə ölkə iqtisadiyyatı və əhalisi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “Təhsil qanunu”nun qəbul edilməsi ətrafında yaranan qalmaqalı, müxtəlif maraq qruplarının razılığa gələ bilməməsi üzündən belə əhəmiyyətli qanunun qəbul edilməməsini göstərə bilərik.

2. Qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların tam gücü ilə fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi: Problemin aktuallığını Respublika Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” 24 noyabr 2003- il tarixli fərmanı da təsdiqləyir. Fərmanda göstərilir:

“Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi :

- Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əvvəllər qəbul edilmiş qərarların icrasını sürətləndirsin, bu işdə qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq tədbirlər görsün və görülən işlər barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin;

- İnhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və haqsız rəqabətin qarşısının alınması məqsədilə qanunvericilik çərçivəsində zəruri tədbirlər həyata keçirsin”;

3. Normativ-hüquqi aktların qəbulu və dəyişdirilməsi prosesinə geniş ictimaiyyətin cəlbə və onların maraqlarının nəzərdən keçirilməsi

4. Normativ-hüquqi aktların və hesabat formalarının maksimum sadələşdirilməsi və konkretləşdirilməsi.

Bu sahədə bir çox işlər görülməsinə baxmayaraq hələ də ciddi təkmilləşmə bazası mövcuddur. Adi məntiqə uyğundur ki, iqtisadi subyektlər dövlət orqanları qarşısında normativ hüquqi aktlarda göstərilən təəhhüdlərdən başqa təəhhüdlər daşımirlar. Yəni, qanunda qanun pozuntusu kimi göstərilməyən hərəkəti etdikdə subyekt əməliyyatın xarakterindən asılı olmayaraq məsuliyyət daşımır və qanuni hərəkət etmiş olduğu qəbul edilir. Belə olduğu təqdirdə, Vergi Məcəlləsində maliyyə hesabatının vergi orqanlarına təqdim edilməsi nəzərdə tutulmadığı halda, vergi orqanlarının vergi ödəyicilərindən 2004-cü ilədək maliyyə hesabatlarının tələb etməsi, ədliyyə orqanlarının qeyri-hökumət təşkilatlarını qeydiyyatdan keçirərkən qanunda nəzərdə tutulmayan sənədləri istəməsinə başa düşmək olmur. Hesabat formalarının sadə və anlaşılıqlı tərtib edilməsi iş adamlarının əlavə problemlərlə üzləşməməsinə şərait yarada bilər. 2008-ci il Yanvar ayının əvvəlindən Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin qeydiyyat prosedurunun sadələşdirilməsi məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin «vahid pəncərə» qeydiyyat sisteminin vahid qeydiyyat orqanında-Vergilər Nazirliyində həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

Yeni sistemin tətbiqinin prosedurların sayını üç dəfə, qeydiyyat dövrünü isə, 20 dəfə azaldılıb. İndiyədək yeni biznesə başlamaq üçün 15 prosedur keçmək, 33 sənəd təqdim etmək lazım idi. Qeydiyyat dövrü isə, 72 gün idi. Vahid orqanda qeydiyyatı başladıqdan sonra isə, sənədlərin tam hazır olması şərt ilə, üç gün kifayət edir. Sənədlərin ümumi sayı beşdir. «Çoxpilləli sistem bəzən bürokratik maneələrə səbəb olurdu. Lakin ilə bu problemlər aradan qaldırılacaq» - deyə nazir KİV – lərə bildirib. Normativ-hüquqi aktlar barədə, onların qəbulu dəyişdirilməsi sahəsində maarifləndirmənin və şəffaflığın daha da artırılması, əhalinin hüquqi savadsızlığının azaldılması və s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadi artım iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinin nəticəsi olduğuna görə onun hüquqi tənzimlənməsinin konkret aktlarından danışmaq qeyri-mümkündür. İqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, iqtisadi inkişafa istiqamətlənmiş iqtisadi siyasətin reallaşdırılması üçün normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür. İqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi dedikdə, iqtisadi artımın tənzimlənməsinin normativ hüquqi bazası başa düşülür.

Keçid iqtisadiyyatı iki müxtəlif sistemin (əvəz edən və əvəz olunan sistemin) elementlərinin fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi sistemdir. Formalaşmış iqtisadi sistemlərdə dövlətin tənzimləmə funksiyası əsasən sistem çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması və onların nəticələrinin yumşaldılmasından ibarətdirsə, keçid iqtisadi sistemlərində tənzimləmə predmetinə yeni sistem elementlərinin yaradılması və köhnə sistem elementlərinin ləğvi kimi yeni funksiyalar əlavə olunur.

İqtisadi artım müəyyən müddət ərzində adambaşına düşən ÜDM-nin artımıdır. İqtisadi artım nəticəsində iqtisadiyyatda adambaşına düşən real gəlirlərin artması müşahidə olunur. İqtisadi inkişafın əldə olunması üçün iqtisadi artımın təmin edilməsi zəruridir. İqtisadi artım əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəldir, gəlirlərin bölgüsündə ədalətsizliyi azaltmağa imkan verir və əhalinin təbəqələşməsini azaldır. Müasir dövrdə iqtisadi artımın təmin olunması və onun yüksək tempiylə davam etdirilməsi iqtisadi islahatlar dövrü yaşayan respublikamız üçün mühüm vəzifələrdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində dərinləşən iqtisadi böhran vəziyyətində yaşamış Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildə davam edən geriləmə prosesinin qarşısını tam ala bilmiş və inkişaf istiqamətində dönüş yaranışına nail olmuşdur. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır, ölkədə iqtisadi artımın əhəmiyyətli hissəsi hələ də neft sektorunun payına düşməkdədir. Bu baxımdan, iqtisadiyyatda neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı ilə əlaqədar olaraq real iqtisadi artımının bu sahədən tamamilə asılılığının aradan qaldırılması iqtisadiyyatın diversifikasiya olunmuş inkişafının təmin olunmasını tələb edir. Odur ki, müasir dövrdə milli dövləti mənafehlərin global və regional mənafehlərdən asılılığı iqtisadi inteqrasiyanın zəruriliyini şərtləndirir, həmçinin onu vahid iqtisadi inkişaf modeli kimi meydana

çıxarır. Bu baxımdan, Azərbaycanda həyata keçirilən transformasiya prosesi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində köklü sosial-iqtisadi islahatların reallaşdırılmasını zərurətə çevirir. Bütün bunları nəzərə alaraq müvafiq prosesin effektivliyinin daha da yüksəldilməsi və bütünlükdə ölkədə davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, eyni zamanda onun keyfiyyətcə yeni xarakter alması baxımından aşağıdakıların nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

- müasir bazar fəaliyyət mexanizmi və inkişaf etmiş ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin ümumiləşdirilmiş yekunları rəqabət üstünlükləri prinsipinin alternativsiz olduğunu əyani şəkildə sübuta yetirir. Bu baxımdan, respublikamız üçün müvafiq sahədə proteksionist siyasət yeridilməsi daha əhəmiyyətli ola bilər. Fikrimizcə, müvafiq siyasəti yeritmədən nə daxili bazarının nə də istehsalçıların mənafeyini kifayət qədər təmin etmək mümkün deyil. Hansi ki, öz növbəsində ölkənin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edərək dünya bazarında müstəqil subyekt kimi çıxış etməsinə ciddi maneə yaradır;

- 1994-cü ildən başlayaraq respublikamızda əsasən neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması və bu sektorda güclü inkişafın əsasının qoyulması, dövlətin gəlir bazasının və bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həlli imkanlarının genişləndirilməsi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətini heç də azaltmamalıdır. Çünki, qeyri-neft sektoru yeni iş yerlərinin yaradılması, milli iqtisadiyyatın dünya neft bazarının konyukturundan asılılığının aradan qaldırılması, makroiqtisadi sabitliyin davamlılığının təmin olunması və ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin əsaslı şəkildə aradan qaldırılması başlıca amil olaraq qalmaqdadır. Neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı fonunda qeyri-neft sektorunun inkişafının kölgədə qalmaması, ümumi iqtisadi artımın əsasən neft sektorundan asılılığının azaldılması və iqtisadiyyatın dayanıqlı strukturunun təmin olunması baxımından qeyri-neft sektoru üzrə kompleks inkişafı təmin edə biləcək inkişaf strategiyasının reallaşdırılması zəruriliyi daha da artmaqdadır;

- dünya təcrübəsi göstərir ki, təbii ehtiyatlar ilə zəngin olan ölkələrdə ixracdan əldə olunan vəsaitlər əsasən xarici borcların azaldılması, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, təhsil və səhiyyənin inkişafı və sənayeləşmənin sürətləndirilməsi

istiqamətlərində istifadə olunur. Bu istiqamətlərdən ən mühümü isə sənayeləşmənin sürətləndirilməsidir. Bu baxımdan, respublika iqtisadiyyatının çox sahəli olmasını nəzərə alaraq investisiya siyasətinin aparıcı istiqamətləri xammal-material resurslarının ən yeni texnika və texnologiya əsasında emalına nail olmaqla, dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxarmaqdan, ölkənin ixracat potensialını artırmaqla, idxalın səviyyəsini imkan daxilində azaltmaqdan ibarət olmalıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində sabitliyə nail olmaq və onun sonrakı yüksəlişini təmin etmək üçün, azad sahibkarlığın bütün formalarının inkişafına geniş yer verilməli, iqtisadi mexanizmlər stimullaşdırılmalı, istər daxili, istərsə də xarici investorların öz investisiyalarını yeni mütərəqqi istehsal sahələrinin yaradılmasına, yeniləşdirilməsinə bütün səviyyədə şərait yaradılmalı, həmçinin praktiki köməklik göstərilməlidir.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində iqtisadi artımın hüquqi tənzimlənməsi sahəsində aşağıdakı təkmilləşdirmələrin aparılmasını məqsədəuyğun sayırıq:

- obyektiv reallığa uyğun, iqtisadi subyektlərin normal fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradan normativ-hüquqi aktların qəbulu;
- qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların tam gücü ilə fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi;
- normativ-hüquqi aktların qəbulu və dəyişdirilməsi prosesinə geniş ictimaiyyətin cəlbi və onların maraqlarının nəzərdən keçirilməsi;
- normativ-hüquqi aktların və hesabat formalarının maksimum sadələşdirilməsi və konkretləşdirilməsi;
- normativ-hüquqi aktlar barədə, onların qəbulunun dəyişdirilməsi sahəsində maarifləndirmənin və şəffaflığın daha da artırılması, əhəlinin hüquqi savadsızlığının azaldılması və s.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2001.
2. Səmədzadə Z.Y. Ümumbəşəri problemlər və Azərbaycan. “Azərbaycan XXI əsrin astanasında” elmi praktiki konfransın materialları. Bakı, 1998.
3. Əhmədov M. A . Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003.
4. Sadıqov K. F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin konseptual əsasları Bakı, 1999.
5. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, Elm, 1998.
6. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005.
7. A.K.Əmiraslanov “Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar münasibətləri”. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, s. 208.
8. Ə.X.Nuriyev “Regional idarəetmənin əsasları”. Bakı, “Elm”, 2007, s.428.
9. Meybullayev M. X. “ Bazar sistemi və iqtisadi artım” . Bakı, 1996.
10. Meybullayev M.X. İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, səbəbləri və sosial-iqtisadi nəticələri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı, 2003.
- 11.Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı, 2000.
- 12.Allahverdiyev H. B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. “ İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”. Bakı, 2002.
- 13.Nağıyev Ə. “Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri” . Bakı , 2002.
- 14.Rəhmanov F.P. «Sosial infrastrukturun tənzimlənməsi problemləri». Bakı , 2004.
- 15.A.Nadirov. “Müstəqillik, regionların inkişafının mühüm şərtidir”, “Xalq qəzeti”, 12 mart, 2010.
- 16.Əlirzayev Ə.Q. «İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri». «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, 2005.
17. Y.Həsənli, M.Murtuzayeva, S.Sadıq, İ.Əsgərov “İqtisadi inkişafın sahələr üzrə saxələnməsi: diversifikasiya əmsalı”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər,

- Bakı, 2010, I buraxılıs, səh. 24-27.
18. Musayev A.F., Osmanov Y.Q. Riyazi iqtisadiyyat. Bakı, 1997, Sabah, 294 s.
  19. Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. İqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma. Bakı, 1998, 452 s.
  20. Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку, 1999.
  21. Кушлин В. И., Н. А. Волгин. Государственное регулирование рыночной экономики. Москва, 2001.
  22. Ахмедов И.А. Государственное регулирование экономики в переходный период. Баку, Заман, 1999.
  23. Самарский А.А., Михайлов А.П.. “Математическое моделирование” Идеи. Методы. Примеры. 2-е изд. Москва, 2001, 320 с.
  24. Smamarskiy A.A., Mixaylov A.P. “Riyazi modelləşdirmə. İdeyalar. Metodlar. Misallar. 2-ci nəşr. Moskva, 2011, 320 s.
  25. Микаэль И. Тодаро (Экономическое развитие. Москва. ЮНИТИ, 666 с. (Mikael İ. Todaro , 1997. İqtisadi İnkişaf. Moskva. YNİTİ, 666 s).
  26. Афонцев С.М. Экономическая политика и модели экономического развития. Журнал Мировая экономика и международные отношения, 2002;
  27. Булатов А.С. Экономика. М., Юристь, 2002.
  28. Бункина М.К., Семинов В.А. Макроэкономика. М., Дело, 2000.
  29. Бартенев С.А. История экономических учений. М.,Юрист, 2001.
  30. Бейе Г.У. Введение в общую экономику и организация производства, Красноярск, Фарма, 2003.
  31. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М., Финансы и статистика, 2002.
  32. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. М.Издательство БЕК, 1999;
  33. Глазьев С.Ю. «Теория долгосрочного технико-экономического развития», М., «ВлаДар», 2001.
  34. Грязновой А.Г., Никалаев И.П., Кадыкова В.Ш. Экономика. М. ,Дело, 2001.
  35. Дж.Сакс, Ф.Ларрен «Макроэкономика: глобальный подход» М., Дело, 1999.

36. Илларионов А.В. Реальный валютный курс и экономический рост-журнал «Вопросы экономики», 2002.
37. Brian G. Dahlin, The impact of education on economic growth (theory, Findinfs and Policy implications), Duke Univercity.
38. David Dollar, Aart Kray, Growth is good for the poor, Development Research Group, The World Bank, March 2002.
39. United Nations. The United Nations Development Decade: Proposals for Action. New York: United Nations, 1962.
40. World Commission on Environment and Development. Our Common Future. OUP, 1987.
41. Lopamudra Banerjee, Anirban Dasgupta & Rizwanul Islam. Development, Equity and Poverty. UNDP: Macmillan, 2010.
42. Mahbub ul Haq, Reflections on Human Development, OUP, 1995.
43. Michael P. Todaro. Economic Development. 7th edition. Addison-Wesley 1999.
44. Michael P. Todaro & Stephen C. Smith. Economic Development. 8th edition. Addison-Wesley, 2002.
45. Amartya Sen. Development as Freedom. OUP: 1998.
46. Aristotel, Nikomax Etikası. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2007.
47. Barry W. Poulson. Economic Development: Private and Public Choice. West Publishing Company, 1994.
48. Debraj Ray. Development Economics. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.

Hüquqi-normativ aktlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər) 11 fevral 2004-cü il;
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2009-2013-cü illər).14 aprel 2009-cu il;
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” 27 fevral 2014-cü il;
5. “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (2003-2005-ci illər);
6. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı” (2002-2005-ci illər);
7. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 24 noyabr 2003-cü il № 4;
8. “Azərbaycan Respublikasında İnkişaf naminə İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin Milli strategiyası (2003-2012-ci illər)” Proqramı.

WEB Saytlar:

1. <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadiyyat Nazirliyinin web saytı
2. <http://www.cbar.az> – AR Milli Bankının rəsmi web ünvanı
3. <http://www.meclis.gov.az> – AR Milli Məclisin rəsmi web ünvanı
4. <http://www.president.gov.az> – AR Prezident Aparatının rəsmi web ünvanı
5. <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin web ünvanı
6. <http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondu
7. <http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsi
8. <http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyi

АННОТАЦИЯ

В диссертационной работе отмечается что, важность изучения проблемы экономического роста состоит в том, что экономический рост является основой увеличения благосостояния, а анализ факторов, его определяющих, позволяет объяснить различия в уровне и темпах развития в разных странах (межстрановые различия) в один и тот же период времени и в одной и той же стране в разные периоды времени.

Динамика экономического роста, получившая новый импульс с увеличением добычи и экспорта природных ресурсов, отмеченный в 2009 году, даже в условиях глобального экономического кризиса рост азербайджанской экономики являются свидетельством успешного осуществления избранного стратегического курса. За последние 10 лет стратегические валютные резервы страны увеличились более чем в 22 раза. Наряду с этим, открытие новых производственных участков и создание новых рабочих мест в нефтегазовом секторе, невиданные масштабы развития производственной, транспортной и коммунальной инфраструктуры, создание современных предприятий социальной инфраструктуры, в том числе строительство новых учреждений образования, здравоохранения, спорта, стали в указанный период основой динамичного и устойчивого прогресса нашей страны в целом.

Последние 12 лет 2003-2015-е гг. запомнились для экономики Азербайджана, в истории Азербайджана достигнутый за последние 10 лет экономический рост не был зафиксирован за предыдущие годы. За последние 12 лет ВВП возрос в 16 раз. ВВП на душу населения за последние десять лет вырос почти в 10 раз, а также наблюдается рост и других макроэкономических показателей. Если оценивать последние 12 лет с аспекта макроэкономического роста, то можно заметить различную тенденцию последних лет. За последние 5 лет наблюдаются как усиливающиеся темпы экономического роста, так и диверсификации экономики. Несмотря на то, что с 2010 года наблюдается снижение в нефтегазовом секторе, эти снижения не предотвратили увеличение темпов роста ВВП. Это было связано с тем, что, начиная с 2010 года наблюдается резкий рост в нефтегазовом секторе, что именно сохранило общие темпы роста ВВП.

Целью исследования является комплексное и всестороннее изучение государственно-правового воздействия на экономический рост и механизм регулирования экономического роста в Азербайджане, а также разработка новых теоретических и научно-практических положений по совершенствованию нормативно-правовой базы, регулирующей отношения в сфере экономики в связи вопросами экономического роста.

ANNOTATION

The thesis says that the importance of studying the problem of economic growth is that economic growth is the basis for increasing the well-being, and analysis of the factors that determine it, can explain the differences in the level and pace of development in different countries (cross-country differences) in the same period of time and in the same country in different periods of time.

The dynamics of economic growth, which received a new impetus with the increase in production and export of natural resources, noted in 2009, despite the global economic crisis, the growth of Azerbaijan's economy are a testament to the success of the chosen strategic course. Over the past 10 years, strategic currency reserves of the country increased by more than 22 times. At the same time, the opening of new production areas and the creation of new jobs in the non-oil sector, the unprecedented scale of production, transport and municipal infrastructure, the creation of modern enterprises of social infrastructure, including the construction of new educational, health, sports, steel in the given period basis dynamic and sustainable progress of our country as a whole.

The last 12 years of 2003-2015-ies. remembered for the economy of Azerbaijan, in the history of Azerbaijan made over the past 10 years, economic growth has not been recorded in previous years. Over the past 12 years, the GDP has increased by 16 times. GDP per capita over the last ten years has grown by almost 10 times, and there is growth and other macroeconomic indicators. If we evaluate the last 12 years with the aspect of macro-economic growth, we can see a different trend of recent years. Over the last 5 years observed as intensifying economic growth and economic diversification. Despite the fact that since 2010 there is a decrease in the oil sector, the decline did not prevent an increase in GDP growth. This was due to the fact that, since 2010, there has been a sharp rise in non-oil sector, which it has retained the overall GDP growth rate.

The thesis also states that the aim of the research is complete and comprehensive study of the state-legal influence on economic growth and the mechanism of growth regulation in Azerbaijan, as well as the development of new theoretical and scientific-practical provisions for the improvement of the legal framework regulating relations in the field economy due to the issues of economic growth.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Hər bir ölkədə iqtisadi vəziyyəti iki mühüm göstərici ilə müəyyən etmək olar. Bunlardan biri inflyasiya səviyyəsi, digəri isə iqtisadi artımdır. İnflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin atributu, davamlı iqtisadi artım isə iqtisadi inkişafın və ölkənin rifah səviyyəsinin göstəricisidir. Doğrudur, iqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş məvhum olmaq etibarilə, özündə həm də sosial, ekoloji, mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir.

İstənilən ölkədə mövcud olan yoxsulluq və işsizlik probleminin həlli və davamlı iqtisadi inkişafın əldə edilməsi ilk növbədə dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsindən birbaşa asılıdır. İqtisadi artım ölkənin iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən qüdrətlənməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir və ümumilikdə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətinin yekun nəticəsidir. İqtisadi artım iqtisadi sistemin xarakterindən və formasından asılı olmayaraq istənilən hökumətin təmin etməyə çalışdığı vəziyyətdir. Məhz bu səbəblərdən də hər bir hökumət iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi tərəqqinin ən mühüm amillərindən biri kimi iqtisadi artımın təmin edilməsinin və tənzimlənməsinin normativ hüquqi bazasının daima təkmilləşməsində və müasir tendensiyalara uyğunlaşdırılmasında maraqlıdır. Bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunan məqamlar dissertasiya işinin aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın predmetini - müasir mərhələdə milli iqtisadiyyatda iqtisadi artım amillərinin müafiq prosesdəki iştirakının xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən nəzəri-metodoloji və praktiki problemlərin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini isə keçid mərhələsində olan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı, onun inkişaf meyilləri və iqtisadi artımla bağlı normativ hüquqi təminatı, başqa sözlə milli qanunvericilik sistemidir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi - iqtisadi fenomen kimi iqtisadi artımın sosial-iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması və milli iqtisadiyyatın inkişafında onun

rolunun öyrənilməsi, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyətini tədqiq etmək və tənzimlənməsi vasitələrini müəyyənləşdirmək, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatını və Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

İşin nəzəri-metodoloji əsasını iqtisadi artımla bağlı müxtəlif nəzəri məktəblərin nümayəndələrinin baxışları, eyni zamanda müvafiq problem üzrə xarici ölkələrdə və respublikamızda iqtisadçı alimlərin yeni dövrdə apardıqları elmi araşdırmaların nəticələri təşkil edir.

İnformasiya mənbələri kimi təqdim edilmiş arqumentlərin əsaslandırılması üçün iqtisadiyyatı səciyyələndirən statistik göstəricilərdən, diaqram və cədvəllərdən, müxtəlif yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda nəşr edilən göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlil, statistik və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi artım və iqtisadi inkişafı ilə bağlı məsələlərdə bəzi müddəalarının tətbiqinin mümkünlüyü ilə, iqtisad fakültələrinin tədrisində köməkçi material kimi istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiyada sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amili kimi iqtisadi artım ümumilikdə xarakterizə olunur, iqtisadi artım amilləri və onların spesifik xüsusiyyətləri göstərilir və iqtisadi artım nəzəriyyələri və onun təhlilinə müxtəlif konseptual yanaşmalar araşdırılır, davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və dinamik tarazlı iqtisadi artım modelləri öyrənilir, müasir şəraitdə Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin müasir vəziyyəti və tənzimlənməsi vasitələri geniş tədqiq edilir, Azərbaycanda insan inkişafının, reallaşdırılan islahatların və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi geniş araşdırılır, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin normativ-hüquqi təminatı məsələləri geniş araşdırılmış və Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir.